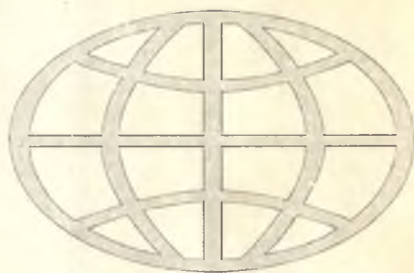

Кәримов Чәлил
Һүсејнов Чаваншир

**Бејнәлхалг игтисади
мүнасибәтләр**
Муһазирә топлусу

Бакы 1998

1199
Кәримов Чәлил Һәбиб оглу

Үсәјнов Чаваншир Аслан оглу

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ МҮНАСИБӘТЛӘР

Мүһазирә Топлусу

Елми редактор : и. е. д., профессор **Исмајылов Һамлет**
Рәҗи : Игтисад институтунун досенти **Һәсәнов Агајар**

(IX фәсли Кәримов Мәммәдәли Һәбиб оглу јазыб)

Мүһазирә мәтнләриндән ибарәт олан бу китабда Бејнәлхалг Игтисади мүнәсибәтләрин (БИМ) маһијјәти, јаранмасы механизми, онларын һәјата кечирилмәси хусусијјәтләри вә әләмәтләри, БИМ -дә ајры-ајры өлкәләрин мөвгәји верилмишдир.

Китабда чох зәнкин мә'лумат вә статистика материаллары вардыр. Китабын сонунда дүнја дәвләтләринин сијаһысы верилмишдир. Китаб јалныз игтисадчы тәләбәләр үчүн дејил, ичтимаи-игтисади просесләрлә марагланан һәр бир шәхс үчүн дә чох фәјдалыдыр.

*Азәрбајҗан Дәвләт Нефт Академијасынын
Игтисади Нәзәријјә кафедрасында музакирә
едилмиш вә нәшри мәсләһәт көрүлмүшдүр.*

Кәримов Чәлил Һәбиб оғлу

1936-чы илдә Ермәнистанын
Веди рајонунда анадан олуб.
1959-чу илдә БДУ-нун План
Игтисад факултәсини битириб.
1969-чу илдән Азәрбајчан Дөвләт
Нефт Академијасынын Сијаси
Игтисад кафедрасынын
досентидир.

*Чаванширин хатирини әзиз
тутараг бу китабы
тамамламагы вә нәшр
етдирмәји өзүмә борч билдим.*

Һүсәјнов Чаваншир Аслан оғлу

1949-чу илдә Көјчә маһалынын
Ағбулаг кәндиндә анадан олуб.
1971-чи илдә Бакыда Халг Тәсәр-
рүфаты институтунун Сәнајенин
планлашдырылмасы факултәсини
битирибдир. 1983-чү илдән 1996-
чы иләдәк Азәрбајчан Дөвләт
Нефт Академијасынын Сијаси
Игтисад кафедрасынын досенти
ишләмишдир.

ӨН СӨЗ

Азәрбајчан республикасы 1991-чи илэдәк ССРИ-нин тәркибиндә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә тәмсил олунурду. 1991-чи илин октјабр ајындан мүстәгил дәвләт кими инкишаф едир.

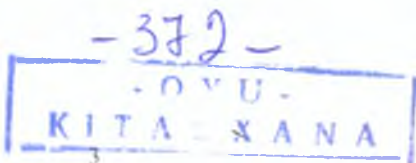
Республикамыз өз мүстәгиллији дәврүндә вә хусусилә сон вахтлар игтисадийјатын инкишафы тәрәгтисиндә харичи игтисади әлагәләрин кенишләнмәсинә чох үстүнлүк верир. Бејнәлхалг ширкәтләрин өлкәмизә чәлб едилмәсинә фәал сәј кәстәрилиз. Тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәси просесинә гошулур. Тәкчә нефт чыхарылмасы үзрә 9 бөјүк мүгавилә имзаланыбдыр. Бу мүгавиләдә 12 өлкәјә мәнсуб олан 20 бөјүк нефт ширкәти иштирак едир.

Илк мүгавилә 1994-чү илдә бағланмышдыр.

1997-чи илин август ајында өлкәмизин гызыл, күмүш вә мис јатагларынын бир групунун мүштәрәк ишләнмәси һаггында “Азәргызыл” дәвләт ширкәти илә Американын “Р.В. Инвестмент Груп Сервисис ЛЛС” ширкәти арасында сазииш имзаланмышдыр (Бу кими сазиишләри чох садаламаг олар).

Игтисадийјатын вә дијәр сәһәләрин инкишафына јөнәлдилмиш харичи игтисади әлагәләр о гәдәр сүр'әтлә апарылыр ки, һәтта онлары изләмәк белә чәтинлик төрәдир.

Һазырда өлкәмиз 23-дән чох бејнәлхалг игтисади тәшкилатын үзвүдүр.

I фәсил

ДҮНҖА ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ МҮНАСИБӘТЛӘР. ОНУН ӘСАС ЧӨҺӘТЛӘРИ ВӘ ӘЛАМӘТЛӘРИ

- 1 Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин (БИМ) предмети.
- 2 Дүнҗа тәсәррүфатынын инкишаф хусусијјәтләри вә мәрһәләләри
- 3 Ачыг игтисадијјатын маһијјәти.
- 4 БИМ инкишафынын характери вә хусусијјәтләри.

1. Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин предмети

XX әсрин икинчи јарысында дүнҗа тәсәррүфатынын инкишафынын әсас фәрғләндиричи чөһәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, бу дәврдә бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр даһа интенсив характер алып. Өлкәләр арасында, ајры-ајры груп өлкәләр арасында, игтисади группаһмалар арасында игтисади мүнәсибәтләр јараныр вә кенишләнир.

Бу кими просесләр бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә, тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәсиндә, милли игтисадијјатларын ачып шәкил алмасынын кенишләнмәсиндә, бунларын бири-бирини тамамламасында, чүлгашмасы вә јахынлашмасында, бејнәлхалг рекионал структурларын инкишафы вә мөһкәмләнмәсиндә тәзаһүр едир.

Характерик һалдыр ки, бүтүн бу гаршылыгы фәалијјәт, јахынлашма, әмәкдашыгы вә бу кими просесләр зиддијәтли вә диалектик характер дашыјыр.

Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин диалектикасы ондан ибарәтдир ки, игтисади мүстәгиллијә сә'ј көстәрилмәси вә милли игтисадијјатларын мөһкәмләнмәси нәтичә е'тибары илә дүнҗа тәсәррүфатынын бејнәлмиләлләшмәсинә, милли игтисадијјатларын ачыг характер алмасына вә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәсинә кәтириб чыхарыр.

Бу кими мулаһизәләрдән сонра бејналхалг игтисади мүнәсибәтләрин предметини мүәјјән етмәк олар. Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин предмети бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр вә онун реаллашмасы механизминдән ибарәтдир. Бурада харици өлкәләрин

игтисадијјаты дејил, онларын игтисади мүнәсибәтләринин хусусијјәтләри тәдгиг едилір.

Башга елмәр кими БИМ-дә һәр чүр игтисади мүнәсибәтләри дејил, даһа сабит, тәкрарланан, характерик мүүјјәнедичи мүнәсибәтләри өјрәнир.

БИМ дүнја тәсәррүфаты системиндә ајры-ајры өлкәләр, онларын рекионал бирликләри, ајры-ајры мүүссисәләри арасында зиддијјәтли игтисади мүнәсибәтләр комплексини дә тәдгиг едир.

Бејналхалг игтисади мүнәсибәтләрин механизми бу мүнәсибәтләрин реаллашдырылмасы үзрә һүгути нормалары вә онларын һәлли васитәләрини дә тәдгиг едир. (Бејнәлхалг игтисади мугавиләләр, разылашмалар, кодексләр вә ичтимаи-сијаси сәнәдләр вә с.)

Бу һүгути нормалар БИМ-ин инкишафына јөнәлдилмиш Бејнәлхалг игтисади тәшкилатларын фәалијјәтини әкс етдирир.

2. Дүнја тәсәррүфаты инкишафынын хусусијјәтләри вә мәрһәләләри

БИМ-ин нәзәри вә практики чәһәтдән өјрәнилмәсиндә дүнја тәсәррүфаты аңлајышынын арашдырылмасы мәркәзи јерләрдән бирини тутур.

Дүнја тәсәррүфаты БИМ-ин объектив әсасыны тәшкил едир вә онун әсас компоненти һесаб олур.

Дүнја тәсәррүфаты дедикдә, бири-бири илә гаршылыгы алағәдә вә асыһылыгыда олан милли игтисадијјатларын мәчмусундан ибарәт глобал игтисади организм нәзәрдә тугулур.

Бу милли тәсәррүфатлары бејнәлхалг әмәк бөлкүсү, тичарәт, истәһсал, малијјә, елми-техники вә с. алағәләр бирләшдирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон вахтларадәк дүнја тәсәррүфатынын шәрһиндә белә бир тәсәввүр мөвчуд иди ки, дүнја тәсәррүфаты - “дүнја капитализм”, “дүнја социализм” вә “үчүнчү дүнја” өлкәләриндән ибарәтдир. Јә’ни “үчүнчү дүнја өлкәләри” дедикдә, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр нәзәрдә тугулурду.

Һазырда марксизмин јаратдыгы капитализмин үмуми бөһраны вә дөврүмүзүн кечичи характери (капитализмдән социализмә) барәдәки тәлимдән имтина едилдији бир шәраитдә дүнја тәсәррүфатынын шәрһи мүасир бахымдан јанашма тәләб едир.

Дүнја тәсәррүфаты узун тарихи вә мүрәккәб инкишаф јолу кечмишир. Бә’зи тәдгигатчылар дүнја тәсәррүфатынын јаранмасыны Рома империјасы дөврүнә аид едирләр. О дөврүн (бизим ерадан әввәл) дүнја тәсәррүфаты системи һесаб едирләр.

Бир груп алимләр дүнја тәсәррүфатынын јаранмасыны бөјүк чографи кәшфләрлә бағлајырлар.

XV-XVI әсрләрдә бу чографи кәшфләр гijмәтли металларын, әдвијат шejләринин, әлван металларын, гулларын Бејнәлхалг тичаретинә зәмин јаратмышдыр. Ајдындыр ки, бу дөврдә дүнја тәсәррүфаты мәһдуд характер дашыјырды.

Бүтөв-там бир систем олмагла дүнја тәсәррүфаты XIX әсрин соңу XX әсрин әввәлләринә формалашмышдыр. Лакин мүасир дүнја тәсәррүфаты сәнајә чеврилишләри илә характеризә едилир XX әсрин 60-90-чы илләриндәки дүнја тәсәррүфаты XIX әсрин соңу XX әсрин әввәлләриндәкиндән фәргләнир.

ССРИ-нин дағылмасындан-парчаланмасындан сонра вә Шәргин Европа өлкәләриндә ингилаби дәјишикликләр баш вердикдән сонра дүнја тәсәррүфаты даһа ваһид, бүтөв бир хүсусијјәт кәсб едир. Бурада сәнајәчә инкишаф етмиш өлкәләрин, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин милли игтисадијјатлары вә һазырда кечичи зарактерә малик игтисади систем өлкәләри әкс олунур вә глобал дүнја тәсәррүфаты формалашыр.

XXI әсрин әрәфәсиндә олан мүасир дүнја тәсәррүфаты әсасән өзүнүн глобал мигјасына кәрә; базар игтисадијјатынын принципләринә әсасланмасына кәрә; объектив игтисади бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнә вә истәһсалын даһа чох бејнәлмиләлләшмәсинә кәрә фәргләнир. Бүтүн игтисали проселәрин бејнәлмиләлләшмәси нәтичәсиндә дүнја тәсәррүфатынын ашағыдакы структурлары формалашмышдыр:

1. Әмтәә вә хидмәтләрин дүнја базары;
2. Дүнја капитал базары;
3. Дүнја иш гүввәси базары;
4. Бејнәлхалг валјута системи;
5. Бејнәлхалг кредит-матийјә системи вә с.
6. Бундан әлавә бејнәлмиләлләшмә информасија саһәсиндә, мәдәнијјәт саһәсиндә дә интенсив сүрәтдә инкишаф едир. Ваһид елми-информасија мөканы формалашыр.

Дүнја тәсәррүфатынын субъектләри:

1. Дөвләтләр вә онларын халг тәсәррүфаты комплексләри;
2. Трансмили ширкәтләр;
3. Бејнәлхалг тәшкилатлар вә институтлар һесаб олурлар.

Дүнја тәсәррүфатынын јаранмасына сөвг едән әсас амилләрдән бири һәр бир өлкәнин сәнајеләшмәси вәзифәси, елми-техники тәрәтинин нәтичәләринин тәтбигидир.

Әлбәттә ајдындыр ки, игтисади фәалијјәтләрин бејнәлмиләлләшмәси инкишаф етмиш “мәркәз” өлкәләрдә даһа кениш вүсәт алыр. Бурада 1960-чы илдә јаранмыш 24 дәвләти бирләшдирән игтисади әмәкдашлыг вә инкишаф тәшкилатынын, Авропа азад тичарәт бирлијинин (әввәлчә бура 6 өлкә, сонра башга дәвләтләр дә дахил олур) бөјүк ролу олмушдур. Бу чүр просесләр АБШ, Канада вә Мексика арасында да јараныр ки, бу даһа бир кениш игтисади мөканын формалашмасына зәмин јарадыр.

Һәмчинин јадда сахламаг лазымдыр ки, тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәсиндә инкишаф етмиш өлкәләрлә, зәиф инкишаф етмиш өлкәләрин гаршыја гојдуглары мөгсәд дә ејни дејилдир.

3. Ачыг игтисадијјатын маһијјәти

Мүасир дөврдә дүня тәсәррүфаты инкишафынын хүсусијјәтләриндән бири дә гапалы милли тәсәррүфатдан ачыг милли игтисадијјата кечилмәсидир.

Икинчи дүня мұһарибәсиндән сонракы игтисади бәрпа илләриндә гәрб өлкәләринин һөкүмәтләри кечмишдән мирас галмыш автаркија¹ сијасәтиндән азад олмушлар.

Мәһз елә һәмин вахтлар АБШ “тичарәт азадлығы”, “ачыг игтисадијјат” тезиси илә чыхыш едирди. Бурада Америка өз давраныш норматарыны бејнәлхалг базара ујғунлашдырмағы нәзәрдә тутурду.

Дүня тичарәтиндә бөјүк дәвләт олмагла, икинчи дүня мұһарибәсиндән гәләбә илә чыхмыш Америка јени игтисади низам јарадылмасы үсулуну тәклиф едирди.

Әлбәттә Америка илк нөвбәдә өз нүфузуну артырмағы нәзәрдә тутурду.

Сонралар ајры-ајры өлкәләр гапалы вәзијјәтдән чыхдыгча башга өлкәләрлә игтисади әлагәләр, о чүмләдән тичарәт әлагәләри кенишләнир. Ачыг игтисадијјат, тичарәт азадлығы, барәдә мүәјјән мөгсәдли, бир тәрәfli чәһәт дејил, даһа кениш дүня игтисади әлагәләринин бејнәлмиләлләшмәси нәзәрдә тутулур. Ачыг игтисадијјатын формалашмасына ашағыдакы амилләр тә'сир едир:

1. Әлбәтдә ачыг игтисадијјатын формалашмасында дәвләтин бөјүк ролу вар. О, илк нөвбәдә харичи истеһсала - әмтәә вә хидмәтләрин ихрачына стимул јарадыр, харичи мүәссисәләрлә шәрикли ширкәтләр јаранмасына шәраит јарадыр. Харичдән капитал,

¹ Автаркија-дүня базарындан асылы олмамаг үчүн јеридилән игтисади сијасәт

технолокија, ишчи гүввәси, информасија ахыны үчүн моһкәм һүгүтү әсас јараныр;

2. Ачыг игтисадијјатын сүрәтләнмәсинә Трансмилли ширкәтләрин фәалијјәти чох тә'сир едир. Трансмилли ширкәтләр јени базарлар әлә кечирмәјә сә'ј кәстәрмәклә башга өлкәләрдә чохлу филиаллар јарадыр, бу өлкәләрдәки һимајәчилик сәрһәдләрини кечир. Беләликлә бејнәлхалг игтисади мүбадиләни бејнәлмиләлләшдириләр.

3. Милли игтисадијјатын ачыглығында, әһалинин сәфәрбәрлијинин артмасына XX әсрин икинчи јарысында нәглијјат вә информасија васитәләри әлагәләриндәки тәрәпти дә бөјүк рола маликдир. Ардычыл олараг тичарәт-игтисади, валјута-малијјә маниәчиликләри арадан галдырылып.

Бејнәлхалг мүбадиләнин сәрбәстләшдирилмәси, милли игтисадијјатын хари́чи аләмә-шәраитә јуғунлашмасыны асанлашдырыр вә онун бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнә гошулмасына шәраит јарадыр.

1960-чы илләрдән ачыг игтисадијјат јарадылмасы просеси бә'зи инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә јайылмаға башлајыр. 1980-чи илләрин әввәлләриндән Чин дәвләти бу сијасәтә тәрәфдар олдуғуну бә'јан едир.

Беләликлә, бу “ачыг игтисадијјат” анлајышы бир чох өлкәләрин лүғәтинә дахил олмушдур.

Ачыг игтисадијјат анлајышы “тичарәт азадлығы” анлајышындан даһа кенишдир.

“Тичарәт азадлығы” анлајышы игтисади нәзәријјәјә вахты илә А.Смит тәрәфиндән кәтирилмишдир.

А. Смит 1776-чы илдә јаздығы “Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат” әсәриндә бир чох проблемләрлә јанашы тичарәт азадлығы мәсәләсинә дә чох јер вермишдир. О, Инкилтәрәнин бүтүн хари́чи тичарәт сијасәтини тәнгид етмиш вә хари́чи тичарәт азадлығы үчүн програм ишләјиб һазырламышды.

XIX әсрдә инкилис сәнајә буржуасијасынын бајрағына чеврилмиш олан “фритредерчилик”¹ белә јаранмышдыр.

“Ачыг игтисадијјат ” исә әмтәә тичарәти илә јанашы, истәһсал амилләринин һәрәкәтини, информасија, милли валјуталарын дәјишдирилмәси вә с. дә өзүндә әкс етдирил.

Ачыг игтисадијјат автаркија сијасәтинин-јәни дүнја базарындан асылы олмамаг, игтисадијјатын өзү-өзүнү тәмин етмәк вә өз күчүнә архаланмағын әксинәдир.

¹ Инкилисчә азад тичарәт демәкдир.

Ачыг игтисадијјатын бәргәрар олмасы дүнја тәсәррүфатынын объектив мејли һесаб олур. Ачыг игтисадијјат биркә мүүссисәләр јарадылмасыны, азад саһибкарлыг фәалијјәти зонасы јарадылмасыны, бир чох бахымдан харичи тичарәт үзәриндә дөвтәт инһисарчылығынын ләғв едилмәси вә с. нәзәрдә тутур. Бунун үчүн илк нөвбәдә өлкәдә әлверишли инвестиција гојмаг шәраити олмалыдыр, капитал, информасија, технолокија вә с. кәлмәсинә имкан јаранматыдыр.

Әлбәтдә бурада шуурлу ганунаујгушлут нәзәрдә тутулур.

Ачыг игтисадијјатын ашагыдакы үстүлүкләри вардыр:

1. Ихтисаслашманын кенишләнмәси вә истехсалын биркә әмәкдашлығынын артмасы;
2. Еһтијатларын сәмәрәли бөлкүсү;
3. Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү системи илә дүнја тәчрүбәсинин јайылмасы;
4. Дүнја базарындакы рәғабәт;
5. Јерли истехсалчылар арасында рәғабәтин артмасы вә с.

Кәмијјәт бахымындан ачыг игтисадијјатын һәчминин өлчмәк, һесабламаг үчүн илк нөвбәдә үмуми дахили мөһсулда идхал илә ихрачын хусуси чәкисиндән истифадә олунур. Мәзн онларын әләғәләндирилмәси ајры-ајры милли игтисадијјатын дүнја базары илә әләғәсинин мигјасыны әкс етдирир.

Ихрачын дахили үмуми мөһсула олан нисбәти ихрач өлчүсү адланыр:

$$I_a = \frac{I}{\text{ДУМ}} \cdot 100\%,$$

бурада I_a -ихрач өлчүсү; I -ихрачын һәчмидир;

Игтисади әдәбијјатларда белә гәбул олунубдур ки, $I_a = 10\%$ олмасы ачыг игтисадијјат дәрәчәси адланыр.

Ачыг игтисадијјатын сәвијјәсини әкс етдирән диқәс кәстәричи дахили үмуми мөһсулда идхалын нисбәтини әкс етдирән идхал өлчүсүдүр:

$$I_a = \frac{I}{\text{ДУМ}} \cdot 100\%,$$

бурада I_a -идхал өлчүсү; I -идхалын һәчмидир;

Дага комплекс көстөрүчү олан харичи тичарэт өлчүсү мөвчүдүр:

$$X_{тө} = \frac{ХТ}{ДУМ} \cdot 100\%,$$

бурада $X_{тө}$ -харичи тичарэт өлчүсү;

$ХТ$ -харичи тичарэт дөвријјәсинин һәчмидир.

Дәмәли, бурада бүтөвлүкдә харичи тичарэт дөвријјәсинин дахили үмүмә мәһсулда олан нисбәти әкс олунур.

Бу мә'нада ашағыдакы өлкәләрдә ачыг игтисадијјат сәвијјәси фаизлә белә ифадә олунмушдур (1990-чы илин мә'луматы):

Иңкилтәрә - 41,8

Алманија - 50,8

АБШ - 17,0

Јапонија - 17,8

Дәкин бу көстөрүчиләр мүтләг-һаким дејилдир вә һәгиги реаллығы о гәдәр дә дәгиг көстәрмирләр. Ачыг игтисадијјат сәвијјәси вә бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин сәвијјәсиниң әриндән бири дә өлкәнин дахили базарынын һәчми, онун игтисади инкишаф сәвијјәси вә еләчә дә бу өлкәнин бејнәлхалг истәһсалдакы ролудур.

Америка игтисадчысы Ч.Сакс вә Е.Уорнерә көрә харичи тичарәттә көмрүк дәрәчәләри, милли валјутанын дөнәрлији вә с. дә ачыг игтисадијјат сәвијјәсинә тә'сир едир.

4. БИМ-ин инкишафынын характери вә хусусијјәтләри

Мүһәсир шәраитдә дөвләтләрарасы игтисади әлагәләр ашағыдакы чәһәтләрлә характеризә едилир:

1. Дүнја тәсәррүфатында бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн тәһәһүшләшмәси;
2. Һазыр мәһсулун бејнәлхалг ән'әнәви тичарәтинин мијјасынын характеринин дәјишмәси- јә'ни бу халис тичарәт характери дејил, милли истәһсал просесинә хидмәт етмәк характери дашыјыр;
3. Капиталын һәрәкәтинин интенсивләшмәси;
4. Елми-техники биликләрин сүрәтли мүбадиләси вә хидмәт даирәсинин инкишафы;
5. Ишчи гүввәсинин мијјасијјасынын артмасы;
6. Тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмилләшмәси.

XX әсрдә мүбадиләнин бејнәлмилләшмәси капиталын вә истәһсалын бејнәлмилләшмәси илә әвәз олунур ки, бу да Е.Т.И. тә'сири илә даһа да күчләнир.

Истәһсалын, бејнәлхалг мијјасда ихтисаслашмасы вә биркә әмәкдашлығы сүрәтлә артыр. Дахили базарын һәчми кениш мијјаслы ихтисаслашмаја ујғун кәлмир.

Е.Т.И. тә'сири алтында истәһсалын бејнәлмилләшмәси һеч бир өлкә үчүн тәһрид олунмуш "өз истәһсалы" сәрфәли олмур.

Ишчи гүввәсинин, кадр һазырлығынын, мүтәхәссисләр һазырланмасынын һәрәкәти даһа бејнәлмилләшмә характер алыр.

Бүтүн бу кими әлагәләрин формалашмасы ганунаујғунлуларынын тәдиги көстәрир ки, дүнја тәсәррүфатынын бу чүр кениш инкишаф мејли ајры-ајры өлкәләрин вәһид дүнја тәсәррүфаты комплексиндә бирләшмәсинә доғру апарыр. Бурадан да бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрә комплекс шәкилдә, јәни глобал бир проблем кими бахмаг зәрурәти јараныр. Глобаллашма һадисәсинә һәм макроигтисади, һәм дә микроигтисади чәһәтдән јанашмаг олар.

Макроигтисади бахымда сәрбәстләшмә, тичарәт вә инвестија манеәләринин көтүрүлмәси, азал саһибкарлыг зонасы јарадылмасы вә с. нәзәрдә тутмаг олар.

Микроигтисади бахымда исә дахили базар чәрчивәсиндә мүәссисәләрин фәалијјәтинин кенишләшмәси кими проблемләр нәзәрдә тутулур.

Бүтүн бу гаршылыгы мүнәсибәтләрдә әсас чәһәт ондан ибарәтдир ки, үмүми мејл гаршыдурманын дејил, әмәкдашлығын вә гаршылыгы аңлашманын инкишафына доғрудур. Милли игтисадијјатларын инкишаф моделләринин, игтисади-сәсиал дөјәрләринин ујғунлашмасы просеси онларын инкишаф сәвијјәләринин таразлығына кәтириб чыхарыр.

Бүтүнлүкдә демәк олар ки, мүһәсир бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр бу просесләрин даһа сүрәтлә интенсивләшмәси илә характеризә олунур.

XX әсрин сону XXI әсрин баһлангычы јени дүнја тәсәррүфатынын формалашмасы дөврү һесаб олур. Бу дөврдә милли игтисадијјатларын бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә, бејнәлхалг капитал вә еһтијатлар базарында ашағыларын јухарылара табечилији өзүнү көстәрир.

II фәсил

БЕЈНӘЛХАЛГ ӘМӘК БӨЛКҮСҮ (Б.Ә.Б.) ВӘ МҮГАЈИСӘЛИ ХӘРЧЛӘР НӘЗӘРИЈӘСИ

1. Бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн маһијјәти вә зәрурилији.
2. Мүгајисәли истәһсал хәрчләри нәзәријјәси.
3. Мүасир шәраитдә БӘБ.-ин инкишаф хусусијјәтләри. Истәһсалын бејнәлхалг ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијјасы.
4. БӘБ.-ин модернләшдирилмәси үзрә мүасир гәрб нәзәријјәси.

1. БӘБ -ин маһијјәти вә зәрурилији

Б.Ә.Б.-ин маһијјәтини дәрк етмәк үчүн чәмијјәтин инкишафынын илк пилләләриндә јаранмыш әмәк бөлкүсүнүн мәзмунуну шәрһ етмәк тәләб олуноур.

Үмумијјәтлә әмәк бөлкүсү дедикдә фәрдин вә јахуд бир груп адамын мүәјјән әмәк фәалијјәтинә кәрә бири-бириндән ајрылмасы нәзәрдә тутулур. Әмәк бөлкүсүндә тарихән мүәјјән ичтимаи әмәк системи әкс олуноур. Игтисади әдәбијјатларда әмәк бөлкүсү анлајышынын шәрһинә бир нечә сәпкидә јанашырлар.

Белә ки, илк әввәлләр гадынлар, кишиләр, ушаглар арасында олан әмәк бөлкүсү тәбии әмәк бөлкүсү адланыр.

Садә әмәк кооперасијјасынада вә мануфактура дөврүндә олан әмәк бөлкүсү һиссә үзрә олан әмәк бөлкүсү, һәр һансы мөһсул истәһсалы, хидмәт вә саирәнин там баша чатмасыны һәјата кечирән әмәк бөлкүсү - ичтимаи әмәк бөлкүсү адланыр.

Чәмијјәт дахилиндә үмуми, хусуси вә фәрди әмәк бөлкүсү анлајышлары да мөвчуддур. Ичтимаи истәһсалын ән бөјүк саһәләри олан сәнајә, кәнд тәсәррүфаты, нәглијјат, тикинти вә с. бөлүнмәси үмуми әмәк бөлкүсүнә аиддир. Һәмин бөјүк саһәләрин дахилиндә олан саһә вә јарым саһәләр үзрә олан әмәк бөлкүсү хусуси әмәк бөлкүсүдүр. Мүәссисә, фирма, е'малатхана вә с. үзрә олан әмәк бөлкүсү исә фәрди әмәк бөлкүсүдүр. Ичтимаи әмәк бөлкүсүнә һәмчинин әрази әмәк бөлкүсү, техники әмәк бөлкүсү, бејнәлхалг әмәк бөлкүсү дә аиддир. Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү дә ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн бир формасы олмагла милли чәрчивәдән кәнара чыхан, мүхтәлиф өлкәләр арасында баш верән әмәк бөлкүсүдүр. Өз маһијјәти е'тибары илә БӘБ бүтүнлүкдә үмумдүнја базарынын вә үмумдүнја тәсәррүфатынын вә инкишафынын формалашмасы вә инкишафы амили һесаб олуноур. БӘБ мүәјјән мә'нада ичтимаи әмәк

бөлкүсү илә ејнилик тәшкил едир. Лакин БӘБ.-ин инкишаф сәвијјәси милли чәрчивә дахилиндә олан әмәк бөлкүсүнән мөһдуддур. Бу да ашағыдакы сәбәбләрден ирәли кәлир:

1. Милли чәрчивәдә халг тәсәррүфаты комплексиндә олан әмәк бөлкүсү мәнтиги вә тарихи бахымдан өлкәләрасы әмәк бөлкүсүндән әввәлдир. Өлкәнин БӘБ.-дә иштиракы үчүн онын дахили ихтисаслашмасы даһа јеткин олмалыдыр.

2. БӘБ.-ин, онун формаларынын вә социал игтисади тәбиәтин хусусијјәти, ајры-ајры милли тәсәррүфатлар дахилиндә гәрарларын ичтимаи мүнәсибәтләрлә мүәјјән едилир.

3. БӘБ.-ин әсас хусусијјәтләриндән бири дә ондан ибратдир ки, бејнәлхалг игтисади процесләрә дөвләтин гарышмасы мөһдуддур.

Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү бир тәрәфдән мүәјјән груп ишчиләрин ајрылмасыны, дикәр тәрәфдән исә онларын әлаһиддә, ајрылганда бирләшмәсини нәзәрдә тутур. Она кәрә дә бу ајырылма вә бирләшмә мүәјјән мә'нада диалектик вәһдәд тәшкил едир. Демәли истәһсал просеси мүхтәлиф нөв әмәк фәалијјәтләринин хусусиләшмәсини, ихтисаслашмасыны вә онларын кооперасијјалашмасыны, гаршылыгы фәалијјәтини нәзәрдә тутур. Она кәрә дә әмәк бөлкүсү ајрылма просеси дејил, әмәјин бирләшмәси үсулуноур. Бу просес дүнја мијјасында да беләдир.

Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү дөвләтләр арасында әрази әмәк бөлкүсүнүн бир мөрһәләси һесаб олуноур. Мөһз бу да ајры-ајры өлкәләрдә истәһсалын ихтисаслашмасына әсасланыр.

Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү дүнја мијјасында кениш тәквир истәһсалын формалашмасында бөјүк рола маликдир. Белә ки, о:

1. бу процесләрин гаршылыгы әлагәсини төмин едир;

2. мувафиг бејнәлхалг саһәви вә рекион үзрә саһәви нисбәтләр формалашдырыр.

Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү нәзәријјәси даһа әсаслашдырылмыш формада өз ишкишафыны классик буржуазија сијјаси игтисадчыларындан А.Смитин вә Д.Рикардонун әсәрләриндә тапмышдыр.

А.Смит 1776-чы илдә "Халqlарын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һағында тәдгигат" әсәрини јазмышдыр. Смит өз китабыны әмәк бөлкүсүнүн шәрһиндән башламышдыр. О, әмәк бөлкүсүнү әмәк мөһсулдарлығынын артмасынын башлыча амили һесаб етмишдыр. Аләтләрин вә машынларын ихтирасы вә тәкмилләшдирилмәсинин өзүнү дә Смит әмәк бөлкүсү илә баглајыр. Она кәрә дә о кәстәрирди ки, мөһсулларын истәһсалы вә истәһлакынын һәчми ики амилдән: 1- әһалинин мөһсулдар әмәк мөһсул олан һиссәсиндән вә 2- әмәк мөһсулдарлығындан әсылыдыр.

“Халгларын сэрвэтинин ” сон рус дилиндэ олан нэпирин, мугэддимэнин мүүлфи А.С. Афанесјевин гејд етдијн кими бүтүн китабда дикэр игтисади просеслэр дэ бу “призма” васитэси илэ нэзэрдэн кечирилик. Смитдэ олан “игтисади инсан вэ тэсэррүфат фэалијјетинин мотивлэри һагтындакы тэсэввүр дэ эмэк бөлкүсү илэ баглыдыр. Она көрө дэ А. Смит тичарэт азадлыгынын вэ хусуси саһибкарлыгын инкишафыны чох зэрури һесаһ едирди. О, гејд едирди ки, мөһз тичарэт азадлыгында олан мүүјјөн мөһдудийјетлэр ајры-ајры рекионлар вэ бүтүнлүкдэ өлкөлэр арасында эмэк бөлкүсүнүн дэринлөшмөсинэ манечилик көстөрик. Бу кими сэдлэрин лэгв едилмэси вэ бејнөлхалг мүбадилэнин кенишләнмэси милли игтисадијјатдарын ихтисаслашмасына зөмин јарадыр. Бунула да дүнја тэсэррүфатынын тэшөккүлүндэ онларын бири-бириндэн гаршылыгы асылыгы артмыш олур”.

А.Смит азад тичарэт шуарыны ирөли сүрүрдү, онун идејалары сонралар инкилис игтисадчылары Д.Рикардо, Р.Торренс вэ Ч.С.Миллин әсэрлэриндэ инкишаф етдирилмишдир.

Бејнөлхалг эмэк бөлкүсү үзрө елми нэзэријјэдэ классиклэрини өн бөјүк наилијјетлэриннән бири мугајисәли истеһсал хәрчлэри нэзэријјэсинин јаранмасыдыр. Бу нэзэријјэ бејнөлхалг тичарэт барөдәки игтисади тә’лимин “Классик” әсасы кими гижмөтлөндирилэр.

Мугајисәли хәрчлэр нэзэријјэсинин әсасында нсә ајры-ајры өлкөлөрдэ истеһсал шөраитиндэ мөвчуд олан мүхтәлифлик - фәри дајаныр.

Ајдындыр ки, ајры-ајры өлкөлэр бири-бириндэн тәбии-чографи, елми-техники, эмэк еһтијалары, истеһсалын тарихи инкишаф өн’әнәлэри вэ с. бахымдан фөрглөнир.

Она көрө дэ һәр һансы бир мөһсул истеһсалы бир өлкөдө нисбөтөн даһа учуз баша кәлдији һалда, јахуд даһа јүксәк технолокијаә әсасындыгы һалда, дикэр өлкөдө белә бир мөһсул истеһсалы анчаг тэсэввүр едилә билэр.

Одур ки, гаршылыгы мүнәсибөт зөмининдэ бир өлкөнин мүүјјөн тәләбатынын башга өлкөлөрдэ һазырланмыш не’мөтләрлө тәмин олунмасы зөрүрәти јараныр. Мөһз бејнөлхалг эмэк бөлкүсү истеһсалын бејнәлмиләлләшдирилмәси просесиндэ һәлледиһи рола маликдир.

Дүнја өлкөлөринин игтисади әмәкдашлыгы бејнөлхалг эмэк бөлкүсү әсасында инкишаф едиб мөһкәмлөнир.

БӘБ. өлкөләрарасында тичарэт вэ капитал ихрачынын, кредитләр верилмәсинин елми-техники әмәкдашлыгын кенишләнмәсинә әсасланыр, Мөһз БӘБ дүнја базары инкишафынын объектив әсасыны

тәһкил едир. Истеһсал даһа һәлледиһи олдуғуна көрө чох јердә бу аңлајышын ишләдилмәси бүтүн дикэр фәалијјәт нөвләринин варлыгыны инкар етмир.

Дүнја мигјасында мөһсулдар гүввәлэрин инкишафы Б.Ә.Б-ин даһа да дэринлөшмәсинә зөмин јарадыр. Сәнаједаһили ихтисаслашманын даһа инкишаф етмиш формалары јајылыр.

Б.Ә.Б. өлкөләрарасында әрази әмәк бөлкүсүнүн јүксәк мәрһәләси һесаһ олур. Мүүјјөн мөһсулларын истеһсалы өлкөлэрин ихтисаслашдырылмасына вэ мөһсулларын гаршылыгы шөртләрлө мүбадиләсинә әсасланыр.

Б.Ә.Б. тәбии-чографи, елми-техники вэ сәсиал-игтисади амилләрлө сых сурәтдә баглыдыр. Бундан әлавә тәбии сәрвәтлэрин бөлкүсүндә олан фәрг дөвләтләр арасында әмәк бөлкүсүнүн илкин шөртдир. Ән башлыча шөрт торпаг-игтлим шөраити һесаһ олур.

Әмәк еһтијатлары, истеһсалын тарихи инкишаф өн’әнәлэри, өлкөнин чографи вәзијјәти дэ бејнөлхалг эмэк бөлкүсүндә мүнүм рола маликдир.

Там инамла демәк олар ки, мөһз бејнөлхалг эмэк бөлкүсү дүнја тэсэррүфат системинин јаранмасында бирлөшдириһи бир һәлгәдир.

2. Мугајисәли истеһсал хәрчлэри нэзэријјәси

Бејнөлхалг ихтисаслашманынын әсасында нә дајаныр?

Нечә олур ки, дүнја тэсэррүфатчылыгы әлагәлэринин иштиракчыларынын һәр бири фәјдаланыр вә һәм дэ дүнја мигјасында мөһсулдар гүввәлөрдән сәмәрәли истифадә едилмәсинә шөраит јараныр?

Бүтүн бунлара тәғрибән 180 ил бундан әввәл танынмыш инкилис игтисадчысы Д.Рикардо (1772-1823) чаваб вермишдир. О, бејнөлхалг тичарәт ахынларыны мүүјјөн едән амилләр барөдә чох дүшүнүрдү.

Истеһсалын инкишафы вэ игтисади тәрәгги үчүн хариһи тичарәтин нә дәрәчәдә фәјдалы олдуғуну чох арашдырмышдыр. Бунун үчүн реал һәјатдан чохлу мисаллар кәтирилмишдир.

О, көстәрмишдир ки, тутаг ки, Шотландијада үзүм шөрабы истеһсал етмәк мәсләһәтдир. Лакин чох истеһсал хәрчлэри тәләб олунур. Јулаф истеһсалы исә аз хәрч тәләб едир. Португалијада исә шөраб истеһсалы аз хәрч тәләб едир, јулаф истеһсалы чох хәрч тәләб едир. Белә шөраитдә Шотландија үчүн анчаг јулаф, Португалија үчүн исә анчаг шөраб истеһсал етмәк мәсләһәтдир. Шотландија јулаф мүбадилә етмәклә Португалијадан шөраб кәтирә билэр.

Беләликлә ики өлкәнин һәр ики мәһсула олан тәһсиләтләр. Јенә ејни мәзмунлу белә бир мисал Инкилтәрә вә Франса арасындакы мүбадиләјә даир кәтирир. Тәсәввүр едәк ки, Инкилтәрәдә вә Франсада јалныз ики әмтәә - маһуд вә тахыл истеһсал олунур.

Инкилтәрәдә бир метр маһудун истеһсалы орта һесапла 10 саатлыг әмәк, 1 тон тахылын истеһсалы 20 саатлыг әмәк тәләб едир. Франсада исә 1 м. маһуд үчүн 20 саат, тахыл үчүн 30 саат әмәк тәләб олунур.

Дәјәр ганунуна ујгун олараг Инкилтәрәдә 1 тон тахыл 2 метр маһуда мүбадилә олунур.

Франсада исә 1 тон тахыл 1,5 метр маһуда мүбадилә олуначагдыр. Бу мисалда Инкилтәрә һәр ики әмтәәнин истеһсалына мүтләк үстүнлүжә, лакин јалныз маһуд үзрә мүгајисәли үстүнлүк маликдир. Тахыл үзрә Франса мүгајисәли үстүнлүжә маликдир.

Демәли Франсада маһудун истеһсалы Инкилтәрәдә олдуғуна нисбәтән 2 дөфә баһа баша кәлир. Тахыл истеһсалы исә јалныз 1,5 дөфә баһа баша кәлир. Бу, јалныз мүгајисәли үстүнлүк. Демәли Инкилтәрәнин маһуд истеһсалы үзрә, Франсанын исә тахыл истеһсалы үзрә ихтисаслашмасы тәклиф олунур.

Бурада һәр ики өлкәдә көстәрилән мәһсуллар үзрә чәкилән хәрчләр мүгајисә едилир вә "Мүгајисәли хәрчләр" нәзәријәси кими игтисади әдәбијатларда өзүнә јер тапыр. Американын мәһшүр игтисадчысы П. Самуелсон Д. Рикардонун бу нәзәријәсини чох гүмәтләндирмиш вә ону көзәллик конкурсында галиб кәмиш ғыза бәһзәдир.

Мүгајисәли хәрчләр нәзәријәси сонралар бир нечә мүасир јени шәкилләр алмышдыр. Бунлардан бири "Истеһсал амилләринин нисбәти" нәзәријәсидир. Бу нәзәријәнин мәзмуну онда ибарәтдир ки, һансы өлкәдә һансы истеһсал амили чохдурса ихрачда һәмин саһә әсас көтүрүлүр, һансы амил аздырса, идхал һәмин саһәјә әсаслаеныр.

Бурада әсас чәһәт ондан ибарәтдир ки, әмтәәнин дәјәри (тәклиф бахымындан) истеһсал амилләринин гүмәти илә мүүјјән едилир. Бу да милли базарда тәләб вә тәклифдән асылыдыр. Ајдыр ки, һәр бир амилдин саһиби бу амилләрин нисбәтинә көрә тәһдән пәј көтүрүрләр. Бу пәј да онларын гүмәти илә мүүјјән едир. Демәли әкәр торпағын гүмәти чохдурса, капиталын гүмәти учурса милли базарда әмтәәләри сатдыгда торпағын мүлкијјәтчиси илә чох пәј көтүрәчәкдир.

Бурада Хекшер-Олин дүстуру дејилән модел дә диггәт тәләб едир. Бу консепсијанын әсас башланғычы Исвеч игтисадчысы Е. Хекшер

тәрәфиндән 1919-чү илдә формула едилмишдир. Сонра онун шәкирди Бертил Олин тәрәфиндән 1935-чи илдә инкишаф едилмиш вә үмумиләшдирилмә апарылмышдыр. (Нәтичәдә о Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр).

Ели Хекшер вә Бертил Олин мүасир шәраитдә бејнәлхалг әмтәә тәһарәтинин әсасы барәдә елми тәсәввүр јарагмышлар.

Американын мүасир игтисадчысы П. Самуелсон чәбри һесабламаларла онларын бу нәзәри мүддәаларынын практик әһәмийјәтини гүмәтләндирмишдир.

Адлары чәкилән игтисадчыларын хидмәтинә диггәт рәмзи олараг Гәрбдә онларын модели Хекшер-Олин-Самуелсон модели адланыр.

Мүгајисәли хәрчләр нәзәријәси мүасир шәраитдә истеһсал амилләринин нисбәти нәзәријәси кими јени шәкил алмышдыр. Ајдыр-ајры өлкәләр мүхтәлиф сәвијјәдә истеһсал амилләри олан әмәк, торпаг вә капитал а маликдирләр.

Һәр һансы бир өлкә артыглыгы илә капитал, диқәри чохлу ишчи гүмәтләсінә вә ја торпаг фондуна маликдирсә, орада мәһсулун истеһсалына чәкилән хәрчләр дә бу бахымдан фәргләнәчәкдир.

Мәсәлән һәр һансы бир мәһсул о вахт чох әмәк тутумлу олур ки, орада учуз ишчи гүмәтләсінә мөвчуддур. Вә јахуд капитал артыг олан өлкәләрдә әмтәәләрдә капитал тутуму артыг олур. Демәли капитал тутуму бахымындан учуз олур.

Беләликлә онларын бахышларына көрә АБШ-да капитал артыглыгы олдуғуна көрә Американын ихрач етдији мәһсуллар капитал тутумлудур-јә'ни капитал сәрфи чәһәтдән учуз баша кәлир. Диқәкәр өлкәдә исә тутаг ки, ишчи гүмәтләсінә чохдур, учузду-әмәк һаггы аздыр. Одур ки, бурада мәһсул әмәк сәрфи бахымындан учузду.

Бурадан да белә гәнаәтә кәлирдиләр ки, Америка даһа чох капитал тутумлу әмәтәә ихрач едиб, даһа чох әмәк тутумлу әмтәә идхал едир.

Әлбәттә бу саһәдә игтисадчыларын мүхтәлиф јанашмалары мөвчуд олмушдур. Белә ки, Нобел мүкафаты лауераты Америка игтисадчысы Вассилиј Леонтјев 1954-чү илдә мөгалә дәрч етдирмишдир. О, АБШ-ын идхал вә ихрач мәһсулларына чәкилән әмәк вә капитал хәрчләрини тәһлил едиб-һесабламалар апарыб (1947-чи илин материаллары тәһлил едилиб).

О, Хекшер-Олиннин нәзәријәләрини тәкзиб етмир. Лакин о сүбүт едилди ки, АБШ-да истеһсал амили кими, капитал бүтүн амилләрдән о гәдәр дә чох дејилдир. Ихрач олунан әмтәәләрдә бечәрилән торпаг вә ихтисаслы әмәк амилләри даһа артыгдыр.

Еләчә дә о белә нәтичәјә кәлмишдир ки, ихрачда елми тәдқиғат саһәләринин әләгәләндирилмәси үзрә јүксәк гүмәтләшмиш

саһәләрдә истеһсал олунан мәһсуларын хусуси чәкиси даһа чоһдур. Бурадан да “елм тутумлу саһәләр” анлајышы јаранмышдыр.

Она көрә дә елм тутумлу әмтәә дедикдә елә әмәк тутуму баша дүшүлүр. Василиј Леонтјев әсасландырмышдыр ки, АБШ даһа чоһ капитал тутумлу дејил, әмәк тутумлу мәһсул ичрач едир. О, көстәрирди ки, мүәјјән мигдар капитал илә американын бир адам-или башга өлкәләрин 3 адам -илинә бәрабәрди. Америкада даһа јүксәк әмәк мәһсулдарлығы јүксәк ихтисаслы Америка фәһләләри илә бағлыдыр.

Бүтүн бунлар Леонтјевин “гәрибәлији” адланыр. Һәмин вахтлар “ишчи гүввәсинин ихтисаслашдырылмасы” модели јаранмышдыр.

Бу моделә әсасән истеһсалда үч амил дејил, дөрд амил иштирак едир: ихтисаслашдырылмыш әмәк, ихтисассыз әмәк, капитал вә торпаг.

Леонтјевин “гәрибәлији”нин шәрһинә чәһд етмәклә “капитал” категоријасына даһа кениш мәнада јанашмаг лазым кәлир. Одур ки, инсандан ибарәт капитал, физики капитал, елмдән ибарәт капитал анлајышлары ишләдилір. Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн бунларла јанашы бир чоһ диқәр моделләр дә мөвчуддур.

Мүасир дүңја тәәврүфатына социал, сијаси вә игтисади амилләр даһа чоһ тәсир едир. Сон дөврләрдә исә бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрдә “һуманизм” мејлинин артмасы да өз тәсирини көстәрир. Әслиндә үмүмдүңја базарынын вә үмүмдүңја тәсәррүфатынын формалашмасы вә инкишафында Б.Ә.Б. һәлледици амил һесаб олур.

Һәр һансы бир өлкәнин-ичтимаи истеһсалын бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндәки иштиракы сәвијјәсини характеризә едән чәһәтләрдән бири дә ихрачатын һәчмидир-хусуси чәкисидир.

Бурада харичи изтисаслашма әмсалы (Х.И.Ә.) вә Ихрач Нормасындан (ИН) истифадә едилір вә бу ашағыдакы дүстурла һесабланыр:

$$X.II. \Delta = \frac{E_o}{E_m}$$

E_o - ихрач олунан мәһсулун, чәми мәһсулдакы хусуси чәкисидир.

E_m - ихрач олунан әмтәәнин (ејни адлы әмтәәләрдә) дүңја ихрачатындакы хусуси чәкисидир. Бу көстәричиләр васитәси илә һәр һансы бир әмтәәнин (һәмин өлкәдә) бејнәлхалг ихтисаслашмасы сәвијјәсини мүәјјән етмәк олар.

Ихрач нормасы исә милли сәнајенин харичи базар үчүн ачылығыны әкс етдирир вә белә һесабланыр:

ихрачын дәјәри

ихрачат нормасы =

үм. дах. м-ун дәјәри

Ихрач нормасынын артмасы өлкәнин бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә иштиракынын артмасыны көстәрир.

3. Мүасир шәраитдә Б.Ә.Б-ин инкишаф хусусијјәтләри. Истеһсалын бејнәлхалг ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијасы

Һазырда дүңја өлкәләри арасында олан бејнәлхалг әмәк бөлкүсү өзүнә мәхсус бир хусусијјәтә миликдир.

Дүңянын сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләри илә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасындакы бејнәлхалг әмәк бөлкүсү бири-бириндән фәргләнир. Беләки, биринчи груп өлкәләр дүңја әһалисинин 25 фаизини, үмуми милли мәһсулун исә 80 фаизини тәшкил етдији һалда, икинчи груп өлкәләр дүңја әһалисинин 75 фаизини, үмуми милли мәһсулун исә 20 фаизини тәшкил едир.

Она көрә дә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә һәмин өлкәләрин мөвгејиндә дә бөјүк фәрг вардыр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр һазырда јенә дә сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр үчүн хаммал мәнбәји вә һәмин өлкәләрдән һазыр мәһсулларын идхалчысы кими чыхыш едирләр.

Инкишаф етмиш өлкәләр һәмин өлкәләрә инвестисијалар јеритмәклә емәледици вә ән јени истеһсал саһәләринин јарадылмасында иштирак етмәјә чалышырлар.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр исә өз милли игтисадијјатларыны јаратмаға, тәсәррүфатын даһа мүхтәлиф структурларыны инкишаф етдирмәјә, ону сәнајеләшдирмәјә чалышырлар.

Бу өлкәләрин бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндәки ролу дәјишир. Елми-техники ингилаб шәраитиндә ганунаујгун олараг хаммал вә әрзаға дүңја базарында тәләбат нисбәтән азалыр.

Аналитикләрин һесабламаларына көрә еһтимал едилір ки, сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрин истеһсалы әсасән харичи истеһлакчыларын тәләбатыны нәзәрдә тутачадыр. Дахили тәләб исә харичдән идхал һесабына өдәниләчәкдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дахили базарын екстенсив инкишафына үстүнлүк верилір.

Сон он илликлөрдө дүнјада чох нәһәнк итисади, сийаси, сөнәт просесләр ахыны баш верир. Бүтүн бунлар әлбәттә бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн кедишинә тәсир етмәжә билмәз.

Сон вахтлар бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн инкишафында бейнәлхалг ихтисаслашма вә кооперасиалашма истигамәти даһа үстүндүр.

Бейнәлхалг кооперасија вә бейнәлхалг ихтисаслашма бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн бир формасыдыр вә онун дахили мәзмуну әкс етдирир. Бейнәлхалг ихтисаслашмада мүәјјән нөв мәһсул истехсалы бир саһә вә ја бир мүәссисәдә (фирмада) чәмләшдирилир.

Мәсәлән дүнја өлкәләри ичәрисиндә АБШ сәнаје вә тахыл истехсалы үзрә, Мексика, Норвеч, Күвәјт исә нефт истехсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Истехсалын бейнәлхалг ихтисаслашмсы бир нечә формада һәјата кечирилир. Мәсәлән әшја үзрә ихтисаслашма (јә'ни һазыр мәһсул истехсалы);

детал-һиссә үзрә ихтисаслашма (мәһсулун ајры-ајры һиссәләри, деталлар, говшаглар).

Елми-техники ингилаб истехсалын техноложии гурулушуну мүрәккәбләшдирмишдыр. Она көрә бир чох мәһсул истехсалында һиссәләрин сајы чохалмышдыр.

Мәсәлән миник машинларында 20 мин, прокат дэзкаһларда 100 минә гәдәр, електровозларда 250 мин гәдәр һиссә вә говшаг вардыр. Мәрһәлә үзрә, јахуд техноложии ихтисаслашма (истехсал просесинин ајры-ајры мәрһәләләринин ајрымасы, техноложии просесләр, јығма, рәнкләмәк, гәјнаглама, габлашдырма вә с.).

Мүасир шәрайтдә ихтисаслашма илк нөвбәдә електрон һесаблама машинлары, автоматлашдырма вә механикләшдирмә васитәләри, тәнзимләмә вә идарәетмә гуруларынын һазырланмасыны даһа чох әһәтә едир.

Бүтүн бу бейнәлхалг ихтисаслашмалар истехсал саһәләри вә әрази истигмәтиндә апарылыр. Истехсал саһәси үзрә ихтисаслашма өзү дә саһәләрарасы; саһәләрдахили; ајры-ајры мүәссисәләрин ихтисаслашмасы формасында олур. Әрази үзрә бейнәлхалг ихтисаслашмада дүнја базары үчүн мәһсул вә јахуд һиссәләр ајры-ајры өлкәләр, груп өлкәләр вә еләчә дә рекион тәрәфиндән истехсал едилир.

Истехсалын бейнәлхалг ихтисаслашмасы бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн чох динамик бир формасыдыр. Белә ки, 50-60-чы илләрдә истехсалын ихтисаслашмасында-автомашын, авиасија сәнајеси, пластик күтлә, подшипник, радио апараты вә саирә кими саһәләр апарычы јер тутурду.

70-80-чи илләрдә истехсалын бейнәлхалг ихтисаслашмасында саһәдахили ихтисаслашма үстүнлүк тәшкил едирди.

Бу кими ихтисаслашма башга саһәләрдә олдуғу кими машингајырма саһәсиндә даһа чох фәјда верир. Һәлә 1980-чи илләрдә дүнјада машингајырма сәнајеси илдә 700-800 мин адда машин вә аваданлыг истехсал етмишди. Бу чүр техноложии просесләри апармаг үчүн өлкәләрин милли күчү кифәјәт етмәзди, нәтичәдә бейнәлхалг ихтисаслашманын, интеграсијанын јаранмасы объектив зәрурәтә чеврилир.

Бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн диқәр формасы истехсалын бейнәлхалг кооперасијалашмасыдыр. Кооперасијалашма дедикдә ајрыча мәһсул истехсалында бири-бирини тамамлајан ихтисаслашдырылмыш истехсалын гаршылыгы әләгәси нәзәрдә тутулур.

Ихтисаслашма кими кооперасијалашма да мәһсулдар гүввәләрин артан инкишаф сәвијјәсиндән вә хүсусиләшмиш мүәссисәләрин сабит истехсал әләгәләринин артмасы зәрурәтиндән ирәли кәлир.

Дүнја өлкәләри арасында истехсал, елми-техники, мәнзил, кредит, сатыш, кәнд тәсәрруфаты, фирмадахили, фирмаларарасы, үфиги, шағүли, гарышыг, өлкәләрарасы, рекионларарасы вә бу кими саһәләрдә баш верән итисади әләгәләр кооперасија васитәси илә һәјата кечирилир.

Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләри биркә мүәссисәләр јаратмагла кениш әмәкдашлыг едилрәр. Мүәјјән нөв мәһсул истехсалы вә химәтләр үзрә хүсусиләшмиш мүәссисәләр јарадылыр. Бу да кооперасија просесләринин сүр әтләнмәсинә сәбәб олур.

Мүасир Елми Техники Ингилаб Истехсал Кооперасијасынын ән зәрури елементи олан елмин дә биркә фәалијјәтинә кениш јол ачмышдыр.

Истехсалын Бейнәлхалг Кооперасифасы әмәкдашлыгын мүхтәлиф формаларыны әһәтә едир;

1. Истехсал-техноложии әмәкдашлыг. Бурада: лисензијалар верилмәси вә мүлкијјәтчилик һүтутундан истифадә едилмәси; лајиһә-конструктор, техноложии просесләр, мәһсулун техноложии сәвијјәси вә кејфијјәти, иншнаат вә гурашдырма ишләри, кооперасијаја дахил олан мүәссисәләрин модернләшмәси вә с. барәдә сәнәдәләрин һазырланмасы нәзәрдә тутулур.

Истехсалда, стандартлашмада, ваһид шәклә салмада, шәһадәтнамә верилмәси, истехсал програмларынын бөлүшдүрүлмәси вә с. үзрә идарәчилијин тәкмилләшдирилмәси;

2. Кооперасија әсасында истехсал олунан мәһсулларын сатышы илә бағлы тичарәт итисади просесләр үзрә әмәкдашлыг.

3. Сатышдан сонра техникаја хидмәт едилмәси.
Кооперасија әлгәләрини тәнзим етмәк үчүн үч методдан истифадә едилир:

1. Биркә програм һәјата кечирилмәси.
2. Мүгавилә әсасында ихтисаслашдырма.
3. Мүштәрәк биркә мүәссисәләр јарадылмасы.

1990-чы илләрдән кечмиш сәиалист өлкәләри вә республикалары да Б.Ә.Б.-ин бу кими структурларына фәал гошулурлар.

4. Б.Ә.Б.-ин модернләшмәси үзрә мүасир гәрб нәзәријјәси

Б.Ә.Б.-ин модернләшмәси саһәсиндә гәрб тәдгигатчыларының бахышларыны ики әсас група бөлмәк олар:

1. Гаршылыгылы әләгә вә асылылыгыны мүхтәлиф вариантлары.

2. Мөвчуд Б.Ә.Б. моделинин јенидән гурулмасы үзрә конкрет тәклифләр вә планлар һазырланмасы.

“Гаршылыгылы асылылыгы” идејасы 1970-чи илләрин орталарында ән кениш јайылмыш идејалардан биридир. Бу фикир “јени бейнәлхалг әмәк бөлкүсү” нәзәријјәси үчүн әсас олмушдур. Бу идејалар бәзи сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрин вә бейнәлхалг тәшкилатларын рәсми сәнадләриндә елан едилмишдир.

“Гаршылыгылы асылылыгы” фикринин нүмајәндәләриндән бири һолландија игтисадчысы К.Нувенхузе өз идејасыны әсасландырмагда һамы үчүн үмуми олан еколожи амила мұрачиәт едир. О, көстәрир ки, әввәлан бизи әһатә едән мүһит сабит дејил, һәмчинин тәбиин еһтијатлар мөһдуд вә түкәнәндир.

Инкишаф етмиш өлкәләр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин хаммалындан асылыдыр. Өз нөвбәсиндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр дә инкишаф етмиш өлкәләрин техника вә технолокијасындан асылыдыр.

Беләликлә онларын бири-бириндән гаршылыгылы асылылыгы вә бири-биринә тәзјиг көстәрмәси мөвчуддур. Онун фикринчә Б.Ә.Б.-и мөһз бу бахымдан гурмаг лазымдыр. Башла гәрб игтисадчысы Американын һарвард университетинин игтисадчысы гаршылыгылы асылылыгы проблеминә мүхтәлиф сәнkilәрдә јанашмышдыр. Бунлардан дөрдүнү гејд етмәк олар.

1. Структур (гурулуш) чәһәтдән. Өкәләр бири-бири илә дәрәчәдә бағлы олур, бири-бири үчүн ачыг олур ки, бир өлкәнин игтисадијјатында мүәјјән дәјишиклик диқәр өлкәјә дә тәсир көстәрир.

2. Игтисади сijasәтдә нә мөгсәд нәзәрдә тутмасы бахымындан гаршылыгылы бағлылыгы.

3. Игтисади инкишафа хари́чи амили́н тәсирин бахымындан гаршылыгылы асылылыгы.

4. Сijasи гаршылыгылы асылылыгы.

Әлбәттә мүәјјән мәнада дүнја тәсүррфаты сисеми́нә дахил олан өлкәләрин бири-бириндән асылылыгы мөвчуддур. Олар ки, бу нәзәријјә кифајәт гәдәр тәчрүбәјә әсасланыр. Гаршылыгылы асылылыгы фикри мүәјјән мәнада үмуми характер дашыр.

Бу көрүшләр модернләшдирмә нәзәријјәсинин башлашыч нөгтәсини тәшкил едир. Бейнәлхалг әмәк бөлкүсүнә модернләшдиритмәсинин әсас идејасы ондан ибарәтдир ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр һимајәчилик сijasәти́нә әлчәкмәли, милли игтисадијјатын инкишафына хари́чи капиталын ахынына шәраит јаратмалыдыр.

Һазырда реал керчәклик ондан ибарәтдир ки, бир чох өлкәләр елә белә дә етмишләр. “Ачыг гапы”, “ачыг игтисадијјат” сijasәти јеритмәклә јүзтәрлә мүштәрәк мүәссисәләр јаратмалыдыр. Ид саһибкарлыгы зонатары тәшкил етмишләр.

Бу саһәдә “јени сәнајә өлкәләри” адланан өлкәләр даһа чох өлкәләри наилијјәтләр әлдә етмишләр. Бунлардан Латын Америкасы ги Асија олан Бразилија, Аркентина, Мексиканы вә чәнуб шәрқ Азија өлкәләриндән “балача әждаһа” адланан чәнуби Корейя, Тајланд, Гонконг, Сингапур вә с. өлкәләри көстәрмәк олар.

Игтисадчыларын вә сijasәтчиләрин инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин һимајәчилик (һимајәчилик-хари́чдән кәтири тәһсилләп чохлу көмрүк һаггы гојмагла јерли мөһсуллара архаланмаг) сijasәтинин зәифләдилмәси чағырышына чаваб олараг олар да өз нөвбәсиндә инкишаф етмиш өлкәләрдән мүәјјән имтијазлар тәләб едилр. Бүтүн бу модернләшмәдә әсас мөгсәд ондан ибарәтдир ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр јени саһәләрин инкишафына истигамәт көтүрсүнләр. Онлары даһа әмәк тутуму, материял тутуму, бейнәлхалг стандартлара ујгун мөһсуллар, мәмулатлар истәһсал етмәјә сәсләјирләр. Инкишаф етмиш өлкәләр исә јүксәк ихтисасы әмәјә әсасланан, елми-техники тәрәғгидән ирәли кәләһ саһәләр дигтәти артырмалыдырлар.

Бу кими нәзәри фикирләр тәчрүбәдә өз әксини тапыр. “Јени сәнајә өлкәләри” әсасән јүксәк ихтисасы әмәјә вә мүасир техника әсасланан мөһсуллар бурахыр.

Нисбәтән аз инкишаф етмиш өлкәләр әмәк тутумлу мөһсуллар истәһсалына үстүнлүк верир, дүнја базарына хаммал сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр исә даһа капитал тутумлу, јүксәк техноложи мөһсуллар истәһсалына үстүнлүк верирләр.

ДУНҖА БАЗАРЫ ВӘ БЕЈНӘЛХАЛГ ТИЧАРӘТ

1. Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр ситеминдә бејнәлхалг тичарәтин јери.
2. Бејнәлхалг тичарәтин әрази үзрә дәјишилмәси әләмәтләри.
3. Мүәсир шәраитдә бејнәлхалг тичарәтин бә'зи зиддијјәтләри.
4. Харичи тичарәт мултипликатору. Тичарәт вә тә'дијә балансы.

1. Бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр ситеминдә бејнәлхалг тичарәтин јери

Өлкәләр арасында бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин даһә ән'әнәвә вә инкишаф етмиш формасы харичи тичарәтдир. Игтисади чылары тәдгигинә көрә бүтүн бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләри 80 фаизи харичи тичарәт васитәси илә јараныр.

Игтисади мүнәсибәтләрин бу формасы чох гәдимдән мөвчуддур. Мин илләрдән чох бундан әввәл ајры-ајры өлкәләрин халqlары арасында мүбадилә мүнәсибәтләри олмушдур.

Сонралар милли дәвләтләр јаранмасы илә бу мүбадилә мүнәсибәтләри өлкә мијасында һәјатә кечириләр.

Вахты илә һинд тичарәти гәрбдә, Авропада вә Гәрби Асияда олдуғу кими, шәргдә Чинә кими тәрәгги етмишди. Бүтүн бунлар һиндиләрин јахшы дәнизчи, тичарәтчи олмалары, јахшы сәнәткарлыqlары илә изаһ едилә биләр. Орада бојагчылыгы вә инкишаф тапмасы, индиго биткисиндән хусуси үсулла индиго бојасын аламаг чох јаҗылымышды. Поладдан ә'ла сојут силаһ һазырлајырдылар. Дикәр зинәт шәјләри һазырламагда маһир идиләр. Беләликлә, базарларда ағалыг едә билирдиләр.

Лакин вахт кечдикчә јени кәшфләр вә ихтиралар Авропаја јени јени гүдрәтли истеһсал әләтләри вә истеһсал үсуллары бәхш етмишди. Онырын көмәклији илә Авропа дунја базарларыны әлә кечириб, зәнклә вә гүдрәтли олмушдур.

Һәтта Америка авропалыqlарын һиндуларын әдвијјәсинә чан атмалары саясында кәшф олунмуш, (Х. Колумб - 1492) онырын гызыла вә күмүшә һәвәси нәтичәсиндә фәтһ едилмиш вә мәнәимсәнилмишдир.

XV-XVII әсләрдә (хејли дәрәчәдә дә XVIII-әсрдә) мөвчуд олан меркантилизм мәктәбинин нүмајәндәләри, хусуси илә инкишаф етмиш меркантилизм, миллиәтин-өлкәнин варланмасы мәнбәләрин сәрвәтин примитив гәјдада топланмасында дејил, харичи тичарәтин

инкишаф етдирилмәсиндә вә фәәл тичарәт балансында ахтарырдылар.

Тарихән сәнаједә вә кәнд тәсәррүфатында капитализмин инкишаф етмәси дахили базарын әмәлә кәлмәси вә тичарәтин инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур.

Дахили базарын кенишләнмәси исә өз нөвбәсиндә истеһсал васитәләри вә истеһлак шәјләринә олан тәләбатын артмасына сәбәб олур.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, ири маһуынлы сәнајенин јаранмасы илә истеһсал милли чәрчивәни ашыр, дунја базары јараныр. Әмтәә вә хидмәтләрин тәдавулу милли базарлар һудудундан кәнара чыхыр вә нәтичәдә харичи тичарәт кенишләнир.

Беләликлә, XX әсрип әввәлләринә харичи тичарәт һәр һансы бир өлкәнин инкишаф амилиндән зәрури бир шәртә чеврилмишдир.

Ч. Сакс кәстәрирди ки дунја игтисади ситеминдән тәчрид олунмуш шәкилдә һеч бир дәвләт сағлам игтисадијјат јарада билмәз.

Ајдындыр ки, харичи тичарәт дедикдә, бу вә ја дикәр өлкәнин башга өлкәләрдә тичарәти нәзәрдә тутулур. Әввәлки әсрләрдә өлкәләр арасында азад тичарәт (фритредерчилик)¹ вә јахуд һимајәчилик сийасәти (протексионизм) сечилмәси барәдә фикирләширдиләрсә, мүәсир шәраитдә бу ики истигамәт бири-бирини тамамлајан вә говушмуш шәкилдә апарылып, азад тичарәтин ролуна үстүнлүк вериләр. Јухарыда гејд етдик ки бејнәлхалг тичарәт бу барәдә јаранан мүәјјән нәзәријјәләрдән чох-чох әввәл (1000-1500 ил) мөвчуд олмушдур.

1500-1800-чу илләрдә меркантилистләрин вә јени меркантилистләрин мүәјјән мә'нада бир тәрәфли фикирләриндән сонра бејнәлхалг тичарәт барәдә мүәсир нәзәријјә өз башланғычыны А. Смитдән вә Д. Рикардодан көтүрүр.

Адам Смит 1776-чы илдә јаздығы "халqlарын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат" әсәриндә бир чох проблемләрә јанашы, харичи тичарәт азалдыгы барәдә дә програм ишләјиб һазырланмышды.

О, кәстәрирди ки, әкәр һәр һансы бир өлкә јахшы иглим шәраитинә, тәбии еһтијатлар вә с. маликдирсә, мәһсул истеһсалы нисбәтән учуз баша кәлирсә, о мәһсуллары орадан аламаг һамы үчүн сәрфәлидир.

Истеһсал хәрчләриндә олан бу фәрғи о, мүтләг үстүнлүк аңландырырды.

¹ Фритредерчилик - инк. тичарәт азалдыгы

Сонра Д.Рикардо 1817-чи илдә “Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын башлангычы” әсәриндә һәр һансы бир өлкәнин бејнәлхалг миғјасда ихтисаслашдырылмасында мүтләг үстүнлүк дејил, мүғажисәли үстүнлүгү әсас һесап едирди.

Рикардо исбат етмишдир ки, һәтта мүтләг үстүнлүк шәраитиндә дә аз ефективли олан мәнсулун чох ефективли олан мәнсул истеһсалы илә әвәз едилмәси илә (мүғажисәли үстүнлүк) газанч көтүрмәк мүмкүндүр. Онун фикринчә һәтта мүәјјән мәнсул үзрә истеһсал хәрчи башга өлкәдән аз олдугдада ону истеһсал етмәк фәјдалы дејил, алмағ даһа фәјдалыдыр. Бу фикри Португалија вә Инкилтәрәдә анчағ ики мәнсул шәраб вә маһуд истеһсалы үзрә хәрчләри шәрти оларағ мүғажисә етмәклә арашдырағ.

Чәдвәл 1

		Португалија	Инкилтәрә	Чәми
Шәраб	истеһсалына	80	120	180
(ваһид)		90	100	220
Маһуд	истеһсалына			
(ваһид)				
Чәми:		170	220	400

Һәр ики мәнсул үзрә Португалија Инкилтәрәјә нисбәтән мүтләг үстүнлүгә маликдир. Шәраб үзрә 20 ваһид ($100-80=20$);

Маһуд истеһсалы үзрә исә 30 ваһид ($120-90=30$);

Демәли, һәр ики мәнсулу өзү истеһсал едә биләр. Лакин Португалија маһуд истеһсалына 90 ваһид капитал вә әмәк гојмағданса, шәраб истеһсалына 80 ваһид (10 ваһид аз) хәрчләјир.

Инкилтәрә исә шәраб истеһсалына 120 ваһид хәрч чәкмәкдәнса маһуд истеһсалына 100 ваһид (20 ваһид аз) хәрчләмәји үстүн тутур.

Бунлар мүғажисәли хәрчләр үстүнлүгү адланыр. Беләликлә Португалија шәрабчылығ үзрә, инкилтәрә исә маһуд истеһсалы үзрә ихтисаслашыр.

Бу сәһәдә мөвчуд олан мүасир нәзәријјәләрдән бири дә бу фикрин башга шәкилдә сәсләндији “истеһсал амилләринин нисбәти” нәзәријјәсидир. Истеһсал амилләри олан әмәк, торпағ вә капитал бүтүн өлкәләрдә ејни һәчмдә, ејни сәвијјәдә ола билмәз. Өлкәдә һәр һансы бир амил чохдурса, зәнкиндрсә, мәсәлән әмәк тәклифи чохдурса, әмәк һағгы аздырса, демәли бу әмтәә учуз баша кәлир. Јә’ни әмәк тутумлу маллар үчүз олачағ.

Капитал амил чох олан јердә капитал тутумлу мәнсуллар учуз олачағдыр. Демәли, мүвафиг оларағ белә нәтичә чыхыр ки, иш гүввәси артығ олан јердә әмәк тутумлу мәнсуллар үзрә, сәрбәс

капитал мөвчуд олан, лакин ишчи гүввәси аз олан јердә исә капитал тутумлу мәнсуллар үзрә ихтисаслашмағ лазымдыр. Бу нәзәријјәнин әсасыны Исвеч игтисадчылары Ели Хекшер Бертил Олин гојмушлар. Бунунла да мүасир шәраитдә бејнәлхалг әмтәә дөвријјәсинин истигамәти вә гурулушунун мүәјјән олунмасы барәдә елми тәсәввүр јаратмышлар вә “истеһсал амилләринин гијмәтләринин бәрабәрләшдирилмәси” фикрини ирәли сүрмүшләр. Онлар исбат етмәјә чалышырлар ки, милли истеһсалда олан фәрг истеһсал амилләринин зәнкинлији дәрәчәсиндән вә өлкә дахилиндә һәр һансы бир әмтәәјә олан тәләбатдан асылыдыр. Демәли, истеһсал амилләринин һансы болдурса, учузурса һәмин амил һесабына баша кәлән мәнсулу истеһсал едиб ихрач етмәк, баһалы амил тәләб едән мәнсулу илхал етмәк лазымдыр.

1948-чи илдә Америка игтисадчысы П.Самуелсон вә В. Столпер ријази һесабламаларла онларын фикринин реаллығыны гәбул етмишләр. Онларын хидмәтинә гијмәт ишарәси кими гәрбдә бу модел чох вахт Хекшер-Олин-Самуелсон модели адланыр.

1954-чү илдә Америка игтисадчысы Василиј Леонтјев Хекшер-Олин нәзәријјәси илә бағлы Америка ихрачыны вә идхалыны тәһлил етмиш вә мөгәлә дәрч етдирилмишдир.

Демәли иддиа едилир ки, Америкада капитал чох олдугуна көрә онун ихрачында капитал тутумлу мәнсуллар даһа чохдур. В.Леонтјев 1947-чи илин игтисади кәстәричиләрини тәһлил етмиш вә бунун тамам әкси олан нәтичәјә кәлмишдир. Мә’лум олмушдур ки, Американын ихрач етдији мәнсуллар даһа аз капитал тутумлу вә чох әмәк тутумлудур.

Бурадакы әмәк тутумунун чох олмасы орада ишчи гүввәсинин учуз олмасы илә изаһ едилмир. Әксинә онларын даһа ихтисаслы олмасы илә изаһ едилир. В.Леонтјевин һесабланмаларына көрә Америкада 1 адам-ил башга өлкәләрин 3 адам-илинә бәрабәрди. Америка ишчиләри даһа ихтисаслы олдугуна көрә јүксәк әмәк мәнсулдарлығына маликдирләр.

Бүтүн бунлар “Леонтјевин гәрибәлији” адланыр.

Бурадан да “Ишчи гүввәсинин ихтисаслашмасы” вә јахуд “Ихтисаслы ишчи гүввәси” модели јараныр.

Бәзи тәдигатчылар мүғажисәли хәрчләр нәзәријјәсиндән кәнара чыхарағ бу мәсәләдә техноложии дәјишиклијин ролуна диғтәти јөнәлтмишләр.

Бејнәлхалг тичарәт барәдә јени классик нәзәријјәнин нүмајәндәләриндән бири Америка игтисадчысы Г.Хаберлера “альтернатив хәрчләр” нәзәријјәси илә чыхыш едир. Бурада мүасир

шәраитдә хари́чи тичарәтин артмасыны "техноло́жи фәрг"лә бағлајырлар. Бу кими нәзәри бахышларә көрә һансы өлкә даһа жүксәк техноло́кијаға маликдирсә һәмин саһәнин мәһсулларыны ихрач едир. Сонра бу габагчыл техноло́кија башға өлкәләрә да јабылып, техноло́жи фәрг арадан көтүрүлүр вә ихрач азалыр. дүңја тичарәтинин гурулушунун дәјишмәси тәләб олунур.

2. Бејнәлхалг тичарәтин әрази үзрә дәјишилмәси әламәтләри

Өлкәләр арасында бејнәлмиләлләшмә артдыгча бејнәлхалг тичарәтин һәчми вә мигјасы да дәјишир вә кенишләнир. XX әсрин икинчи јарысындан бејнәлхалг мүбадилә, дүңја тичарәти даһа жүксәк сүрәтлә артыр. 1950-1994-чү илләрдә дүңја тичарәт дөвријјәси 14 дөфә артмышдыр. Гәрб тәдгигатчыларынын тәһлилинә көрә 1950-1970-чи илләрдәки бејнәлхалг тичарәт дөврүнү "тызыл әср" адландырмаг олар.

Һәмин дөврдә дүңја үзрә ихрач һәр ил 7% артмышдыр. 80-чи илләрдә бу артым мүәјјән гәдәр азалмыш, 90-чы илләрдә исә артым даһа сабит характер алып. Бејнәлхалг тичарәтин сабит артымын ашағыдакы амилләр тәсир едир:

1. Бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн вә истәһсалын бејнәлмиләлләшмәсинин инкишафы;
2. Әсас капиталын тәзәләнмәсинә, јени истәһсал саһәләринин инкишафына зәмин јарадан Е.Т.И. олмасы;
3. Дүңја базарында трансмилли ширкәтләрин фәалијјәтинин артмасы;
4. Тариф дәрәчәләри вә тичарәтин тәнзимләнмәси үзрә баһарылашма тәшкилатынын һәјата кечирдији тәдбирләр;
5. Бејнәлхалг тичарәтин либераллашмасы, азад итгисади зон јарадылмасы, бир чох мәһдудийјәтләрин арадан гаддырылмасы;
6. Тичарәт-итгисади интеграсијасы просесинин инкишафы;
7. Бир чох мүстәмләкә өлкәләринин сијаси мүстәгиллик әлдә етмәси;
8. Сосиализм системинин бир систем кими дағылмасы. Кечмиш сосиалист өлкәләринин вә ССРИ-јә дахил олан республикаларын дүңја тәсәррүфаты системинә гошулмасы.

XX әсрин икинчи јарысындан хари́чи тичарәтин динамикасында гејри-бәрабәрлик өзүнү көстәрир. Бу дүңја базарында өлкәләр арасындакы гүввәләр нисбәтинин дәјишмәсинә сәбәб олур. 1950-чи илләрдә дүңја ихрачатынын 30 фаизә гәдәри АБШ-ын пажына дүшдүјү һалда, 1990-чы илдә бу рәгәм 12-13 фаиз олмушдур. Һәмин

илләрдә гәрби Авропа бејнәлхалг тичаәтин әсас мәркәзинә чеврилмишдир. 1980-чи илләрдә Јапонијанын хари́чи тичарәти нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышдыр. 1983-чү илдә илк дөфә олага машын вә аваданлыг ихрачына көрә дүңјада биринчи јерә чыхмышдыр.

Һәмин илләрдә Асијанын "јени сәнајә өлкәләри" адланан Сингапур, Һонгонг, Тајван да Јапонијаға гошулурлар. 90-чы илләрин орталарындан АБШ өз рәгабәт габилијјәтинә көрә дүңја тичарәтиндә биринчи јерә чыхыр. Сонра Сингапур, Һонгонг, Јапонија кәлир, Франса 17-чи, Чин 34-чү, Түркия 40-чы јери тутур. Өлкәләрин бу чүр нечәнчи јер тутмасы тәкчә хари́чи тичарәтин һәчминә көрә мүәјјәнләшмир. Бурада 378 ме'јар көстәричи әсас көтүрүлүр.

Һәр шејдән әввәл һәр нәфәрә дүшән кәлир, инфлјасија сәвијјәси, хари́чи тичарәт балансы, тәбии газынтылар, инфраструктура, коммуникасија васитәләри вә с. амилләр.

Дүңја үзрә 21 мин ән бөјүк мүәссисә рәһбәрләринин сорғусу да бура дахилдир. Бу кими тәһлил илә өлкәнин рәгабәт габилијјәтинин сәвијјәси мүәјјән едилир. Бунунла да һәмин өлкәнин дүңја базарындакы мөвгеји мүәјјәнләшир.

Мүтәхәссисләрин прогнозларына көрә XXI әсрин илк илләриндә ән рәгабәт габилијјәтли дәвләт АБШ вә Асија дәвләтләри олачагдыр.

2030 -чу илдә ән күчлү рәгабәт габилијјәтли дәвләт-АБШ, Јапонија вә Чин олачағы зәнн едилир. Сонра Алманија, Сингапур, Чәнуби Корейа, Һиндистан, Тајван, Малајзија вә Исвечрәнин ады садаланыр. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр исә һәләки, хаммал, әрзаг мәһсуллары, нисбәтән садә-учуз мә'мулатлар ихрачы илә фәргләнирләр. Бу саһәдә дә инкишаф етмиш өлкәләр онлары сыхышдырыр. Белә ки, һәмин мәһсуллар үзрә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин хүсуи чәкиси дүңја ихрачатында 1960-чы илдәки 40% -дән 1990-чы илдә 28%-ә енмишдир.

Ашағыдакы чәдвәлдә әјры-әјры өлкәләрин дүңја тичарәтиндәки хүсуи чәкиси верилир.

Чәдвәл 2

1994-чү илин мә'луматы

Өлкәләр	Ихрач млд.дол.	Дүңја тичарәтиндә хүсуи чәкиси, %
АБШ	512	12.3
Алманија	421	10.1
Јапонија	397	9.5
Франса	236	5.7

Б.Британија	205	4.9
Италија	189	4.5
Канада	165	4.0
Њонгонт	152	3.7
Њолландија	148	3.6
Белчика/Луксембург	131	3.1
Чин	121	2.9
Сингапур	96	2.3
Ченуби Кореја	96	2.3
Тайван	93	2.2
Испанија	73	1.7

Дунја банкынын мө'луатына көрө 2000-чи илэ дунја тичарэтинин 40 фаизден чоху Сакит Океан зонасы өлкөлөрүнүн пайыны дүшөчөкдир.

Мөһсуллар үзрө дунја тичарэтинин гурулушуна нэзэр салдында е'мал сөнајесинин вө хүсуси илэ елми тутуму чох олан мөһсулларын вө жүксөк технологи мөһсулларын хүсуси чөкиси даһа артыгдыр Инкишаф етмиш өлкөлөрдөн машын вө аваданлыгларын ихрачы 1980-1992-чи иллөрдө 3 дөфө артмышдыр.

Електротехники, электрон аваданлыгы кими мөһсулларын ихрачы даһа чох хүсуси чөкијө маликдир. Кимја сөнајеси мөһсулларын ихрачы да сүр'өтлө артар.

XX -јүз иллијин биринчи јарысында дунја мигјасында харичы тичарэт дөвријјесинин 60%-ө гөдөри эрзаг малларынын, хаммал вө јанаचाгын пайына дүшдүјү һалда, эсрин сонуна бу рөгөм 20-25%-дө артмышдыр.

Һөмин мүддөтдө е мал сөнајеси мөһсулу 30%-дөн 75%-дө артмышдыр.

3. Мүасир шөраитдө бејнөлхалг тичарэтин бөзи зиддијјөтлөри

Фөлсөфи бахымдан һекел диалектикасында зиддијјөт о шејдир ки ирөли һәрәкөт етдирир. Бу мүддөа илэ јанашы зиддијјөтдө әксиклөри барышдырмаг мејли дө вардыр. Һадисөлөрин дахилә зидд олан чөһөтлөри бир-биринә гаршы лагејд галмыр. Зиддијјөтдөки чөһөтлөрин һәр бириндө мүөјјөн бир мејл-мүсбөт вө ја мөнфи, тә сир вө ја әкс тә сир, өмрүнү баша вурмаг вө ја јаранмаг вө с. мејллөри әкс олунур.

Бејнөлхалг тичарөтдө дунја өлкөлөри арасындакы игтисад мүнәсибөтлөр өз ифадәсини тапыр. Дунја тичарэти просесини тәһлили көстөрир ки, бурада либераллашма-сәрбөстләшмө б

просесин әсасыны тәшкил едир. Көмрүк дәрәчөлөри азалыр, бир чох мөһдудијјөтлөр арадан галдырырлыр. Лакин бүтүн бунларла јанашы бир чох проблемлөр дө мөвчуддур.

Беләликлә, ајры-ајры өлкөлөр арасында мүөјјөн игтисади гурулашмалар, бирликлөр јараныр ки, бу да һөмин гурулашмаја дахил олмајан өлкөлөр үчүн истәр-истәмөз һимајөдарлыг сјаәсинин тәтбигинә сәбәб олур. Тичарөт-игтисади бирликлөрин јаранмасында һәр шејдөн әввәд азад тичарөт зонасы бөјүк рола маликдир. Дунја банкынын мө'луматына көрө 90-чы иллөрдө дунја тичарэтинин 42 фаизи бу чүр ачыг зоналар чөрчивәсиндө һөјата кечирилмишдир.

Ачыг игтисади зона шөклиндөки гурулашмалардан догтуз ән бөјүк рекион үзрө бејнөлхалг бирләшмәни көстөрмөк олар. Бунлардан:

1. Авропа иттифагы. Бура дахилдир-Австрија, Алманија, Бөјүк Британија, Италија, Ирландија, Франса, Испанија, Португалија, Финландија, Исвеч, Данимарка, Белчика, Луксенбург, Нидерландија, Јунаһыстан.

Бу бирлик илк әввәл-1951-чи илдө Авропа көмүр вө полад бирлији. Сонралар онлар өз игтисади әлагөлөрини даһа да кенишләндирәрөк 1957-чи илдө Авропа игтисади бирлији вө јахуд "игтисади базар" вө с. аллар алтында мөвчуддур.

2. Авропа азад тичарөт бирлији- Исландија, Норвеч, Исвечрө, Лихтенштејн.

3. Азад тичарөт барәдө Шимали Америка мугавиләси - АБШ, Канада, Мексика.

4. Асија-Сакит океан игтисади әмәкдашлыгы - Австралија, Брунеј, Малајзија, Сингапур, Таиланд, Јени Зеландија, Папуа -Јени Гвинеја, Индонезија, Филиппин, Тайван, Њонгонт, Јапонија, Чөнуби Кореја, Чин, Канада, АБШ, Мексика, Чили.

5.Бразилија, Аркентина, Парагвај, Уругвај бирлији.

6. Чөнуби Африка инкишаф комитәси - Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозанбик, Моврикиј, Намибија, ЧАР, Свазиленд, Танзанија, Зимбабве.

7. Гәрби Африка игтисади вө валјута иттифагы- Кот-д'Ивуар, Буркина-Фасо, Никерија, Того, Сенегал, Бенин, Мали.

8. Чөнуби Асија рекионал әмәкдашлыг бирлији-Һиндистан, Пакистан, Шриланка, Бангладеш, Малдиви, Бутан, Ненал.

9. Анд бејнөлхалг мугавиләси-Венсуела, Колумбија, Еквадор, Перу, Боливија.

Ајдындыр ки, бу кими дөвлөтлөр арасы сазишлөрин јаранмасы вө формалашмасы объектив олараг сјајси, игтисади, тарихи просеслөрин гајдаја салынмасында онларын марагыны бирләшидирир.

Бу кими просесләрин артмасы бир тәрәфдән һәм мин мугавилә, рекион чәрчивәсиндә бејнәлхалг тичарәтин кенишләнмәсинә сәбәб олурса, диқәр тәрәфдән онлара "бағлы-һаһаты" характер верир. Һәтта бә'зән ејни группашмаја даһил олан өлкәләрин өзләри арасында да мүәјјән зиддијјәтләр баш верир. Она көрә дә үмумдүңја тичарәт тәшкилатынын (У.Т.Т.) директору Р.Руджеро һәм ин тәшкилатын үзвү олан өлкәләри биркә фәалијјәтә чағырыр. Белә зәнн едилир ки, 2020-чи иләдәк азад тичарәти даһа глобал зона үзрә јаратмағ олар.

Бу кими маниәчиликләрин арадан галдырылмасы вә бејнәлхалг тичарәтин тәнзим едилмәсиндә "тариф дәрәчәләри вә тичарәт һағгында баш мугавилә" тәшкилатынын бөјүк ролу вардыр. Бу мугавилә 1947-чи илдә 23 өлкә арасында бағланыб, 1948-чи илдән гүввәдәдир. 1995-чи илдән өз фәалијјәтини дајандырыб, "үмумдүңја тичарәт тәшкилаты" ады илә мөвчуддур. Ән бөјүк игтисади тәшкилатлардан биридир вә дүңја тичарәтинин 94 % әһатә едир. 1996-чы илин әввәлине һәм ин тәшкилата 130 өлкә даһилдир.

4. Харичи тичарәт мултипликатору. Тичарәт вә тә'дијјә балансы

Бејнәлхалг тичарәт дүңја өлкәләринин харичи тичарәтинин мәчмусундан ибарәтдир. Онун һәчми ихрачын һәчмини топламағ јолу илә АБШ доллары илә һесабланыр. Һәмчинин ихрач барәдә коммерсија шәртләри гүмәтләри илә, идхал исә һәм ин коммерсија шәртинин диқәр нөвү илә гүмәгләндирилир. Бејнәлхалг тичарәтдә мәһсуллар БМТ-нин стандартлашмасына ујғун олара группашдырылыр. Буна БМТ-нин бејнәлхалг әмтәә тәснифаты дејилир. Бундан әләвә Брусселл әмтәә номенклатурасы дејилән системдән дә кениш истифадә едилир.

Ајдындыр ки, харичи тичарәтин кенишләндирилмәсиндә әсас мәгсәд өлкәнин ичтимаи-игтисади инкишафына тә'сир етмәкдир. Она көрә дә кәмијјәт бахымындан харичи тичарәтин милли кәлирә вә үмуми милли мәһсула олан тәсирини мүәјјән етмәк үчүн харичи тичарәт мултипликаторундан истифадә едилир.

Үмумијјәтлә мултипликатор¹ аңлајышы игтисади әдәбијјатларда сон вахтлар даһил едилмишдир. Бу моделин јарадылмасында Ч.Кејнс, Р.Кан, Ф.Махлүб вә П.Самуелсонун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Мултипликатор һәрфән артырылма демәкдир. Инвестија мултипликатору дедикдә-инвестија бүтөвлүкдә милли мәһсулун вә

¹ мултипликатор - латынча артырылма, зәрб едилмә

әләгә дә милли кәлирин вә мәшғуллуғун артмасына сәбәб олур. Мәшғуллуғун артмасы исә өз нөвбәсиндә јенидән милли мәһсулу артырыр.

Беләликлә, инвестијаһын артмасы илә милли кәлирин артмасы арасында сых зәнчирвары әләгә јараныр.

Һәмчинин милли кәлирин артан һиссәси инвестијаһын илкин артан һиссәсиндән чох олур. Белә бир мәчәзи мисал чәкмәк олар. Су олан бир ведрәјә бир даш салдыгда су шишир, артыр.

Беләликлә, игтисади просесләрин бири-биринә тә'сири, бири-бириндән асылылығы јалныз инвестија үзрә дејил, диқәр проблемләрдә дә мөвчуддур.

Мәһз һәм ин диқәр саһәләрдә дә мултипликатор аңлајышындан истифадә едилир. Демәли харичи тичарәтин милли мәһсула олан тә'сирини вә јахуд онлар арасындакы асылылығы арашдырмағ үчүн игтисадчылар харичи тичарәт мултипликатору моделиндән истифадә едилрәр.

Инвестијаһын артмасы нәтичәсиндә илбәил һәм ин илкин артымдан даһа чох милли кәлир әлдә едилдији кими, әмтәә ихрачынын артмасы да сонракы тсикләрдә азалса да, илкин артыма нисбәтән даһа чох дејишиклик јарадыр.

Инвестија мултипликатору кими ихрач мултипликатору (M_x) да истеһлак даирәсиндәки даһили просесләрлә шәртләнир. Она көрәдә о, истеһлака (MRC) вә јахуд јығыма (MRS) олан мејллијин һәддинә көрә һесаблана биләр. Демәли, ихрач мултипликаторуну мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы дүстурдан истифадә етмәк лазымдыр:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{(1-MRC)}$$

Ајдындыр ки, бејнәлхалг тичарәт јалныз ихрачдан дејил, һәм дә идхалдан (M_p) ибарәтдир. Әкәр ихрачатдан олан кәлирин бир һиссәси идхала хәрчтәнсә, онда даһили алычылығ габилијјәти азалачагдыр.

Идхал мүәјјән мә'нада ахын характеринә маликдир. Јығымын аналогу кими идхал әкс-мәнфи чөһәтдир. Она көрәдә идхалы төһлил етдикдә она јығымын функцијасы кими бахмағ лазымдыр. Јығыма олан сон мејллијин (MRM), идхалын һәчминин дејишлмәсинин кәлирин дејишлмәсинә нисбәтинин һесабланмасы илә мултипликатор дүстүрү беләшәкил алыр :

$$M_p = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X}$$

Идхалын нэзэрэ алынмасы илэ ихрачын дэжишилмэсинин истехсалын хөчминин дэжишилмэсинэ тэ'сири исэ белэ хесабланыр:

$$\Delta УММ = \frac{1}{(MRS+MRM)\Delta X}$$

Харичи тичарэтин игтисади вэзијјэти хаггында даһа реал-доллун м'лумат тэ'дијјэ балансы анлајышы илэ мүэјјэн олунур.

Өмкөнин тэ'дијјэ балансы башга өлкөлөрдөн дахил олан нуу вэсаитинин (өдөмөлөрин) үмүмү мөблөғи илэ, диқар өлкөлөрдө олац пул өдөмөлөринин мөблөғини эқс етдирир.

Ајдындыр ки, харичдөн олан өдөмөлөр чох олдуғда тэ'дијјэ балансы актив (мүсбөт салдо) аз олдуғда пассив адланыр.

Тэ'дијјэ балансы садөчө оларағ техники, хагг-хесаб чөдвөли дејилдир. О, бејнөлхалг ичтимаи мүнасибөтлөри эқс етдирир. Бурада елми-техники, сосиал вэ һуманитар элагэлөр игтисади мүнасибөтлөр өз эқсини тапмыш олур.

Тэ'дијјэ балансынын активлији бүтүн диқар эһәмијјэти илэ јанашы валјута мөзөннөсинин артмасына зөмин јарадыр. Үмүмү шөкилдө тэ'дијјэ балансы үч бөлмөдөн ибарөтдир:

Тичарөт балансы (өмтөөлөрин идхал вэ ихрачы);

Хидмөтлөр балансы вэ гејри-коммерсија өдөмөлөри;

Капитал вэ кредитин һәрәкәти балансы.

Демөли биринчи вэ икинчи бөлмөлөр чари әмөлијјатлары вэ чари тэ'дијјэ балансыны эқс етдирир. Үчүнчү бөлмө исэ капитал идхал вэ ихрачыны, инвестија гојулушуну, кредит әмөлијјатларыны өзүндө эқс етдирир.

Тэ'дијјэ вэ тичарөт балансынын вэзијјэтинэ бир чох амиллөр тэ'сир едир. Бунлардан:

1. Дүнја тичарөтинин динамикасы вэ мөһсул бахымындан гурлушу;

2. Гијмөтлөрин динамикасы, төлөбин дэјишмәси, дөвлөтин харичи игтисади сијасәти;

3. Хаммал вэ диқар мөһсуллара олан дүнја гијмөтлөринин дэјишмәси;

4. Хидмөт саһәсиндө олан дэјишикликлөр;

5. Харичә инвестија, кредит верилмәсиндәки дэјишикликлөр вэ с.

КАПИТАЛЫН БЕЈНӨЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ

1. Капитал ихрачы бејнөлхалг игтисади мүнасибөтлөрин апарычы формасыдыр.
2. Мүасир шәрантдө капиталын һәрәкәтинин формалары вэ әламөтлөри.
3. Харичи инвестисијаларын дөвлөт тәрәфиндөн тәнзимләнмәси.

1. Капитал ихрачы бејнөлхалг игтисади мүнасибөтлөрин апарычы формасыдыр

Харичи өлкөлөрә капитал ихрачы вэ өлкөлөр арасында онун фәал һәрәкәти мүасир дүнја тәсәррүфатанын ән әламөтләр чөһөтлөриндөн бири олуб бејнөлхалг игтисади мүнасибөтлөрә кениш јол ачыр. Капитал ихрачы әмтәә ихрачындакы инһисарчылыға сон гојду. Капитал ихрачы әмтәә ихрачыны даһа да тамамлајарағ вэ әлагөлөндирмөклә бејнөлхалг игтисади мүнасибөтлөр системиндә һәлледици рола матик олур.

Капитал ихрачы дедикдә, өлкәдөн капиталын бир һиссәсинин дахили дөвријјәдөн көтүрүлүб әмтәә вэ пул формасында башга өлкәдә јерләшдирилмәси нәзәрдә тутулур.

Борч капиталы үзрә милли базарларын говушмасы вэ гаршылығлы әлагәси "борч капиталынын дүнја базарыны" тәшкил едир.

Демөли, боч капиталынын дүнја базары мұхтәлиф өлкөлөрини капиталла олан төләб вэ тәклифинин мөчмусуну эқс етдирир.

Өз функционал тәјинатына көрә борч капиталынын дүнја базары дүнја мигјасында малијјә еһтијатларынын топланмасы вэ бөлүшдүрүлмәси механизми ролуну ојнајыр.

Капиталын бејнөлхалг һәрәкәти өлкөлөр арасында капиталын гаршылығлы һәрәкәтидир. Һәр бир өлкә өз нөвбәсиндә капитал идхал вэ ихрач едир. Гаршылығлы инвестија баш верир.

Һәр һалда капитал ихрачынын әсас сәбәби илкин шәрти өлкәдә капитал артығлығы имканы илэ изаһ олунур.

Јүксәк мөһфәәт әлдә етмәк мөгсәди илэ капитал ихрачынын әсас сәбәблөри:

1. Өлкәдә капитал артығлығы имканы.
2. Дүнја тәсәррүфатынын мұхтәлиф һәлгәлөриндә капиталла төләб вэ тәклифин үст-үстә дүшмәмәси.
3. Јерли базарын инһисарлашмасы имканынын мөвчудлуғу.

Бүгүн бунлар итгисади мүнәсибәтләрин шәртләриндән, капитал
идхал едән өлкәнин инкишаф сәвијјәсиндән, интеллектуал
потенсиалы вә с. асылдыр.

...разларын, гијмәтди кағызларын малијјеләшмәси һәҗата

кечирилир. Бурада айры-айры өлкөлөрдө һәм ин истиндә өдөнүлмәсиндә фаиз дәрәжәләринин бөјүк ролу вардыр.

Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонрақы илләрдә капитал ихрачы гурлушунда нәзәрә чарпан дәјишикликләр баш верди вә 70-80-чи илләрдә кредит-малијјә капитал саһәси јаранды.

Бейнәлхалг борч капиталы базары- пул базары вә капитал базары формасында фәалијјәт көстәрир.

Пул базары дедикдә, әсасән гыса мүддәтли (1 иләдәк) кредит базары нәзәрдә тутулур.

Капитал базары дедикдә исә банк кредити вә узунмүддәтлн борч нәзәрдә тутулур. 60-чы илләрдә борч капиталынын һәрәкәтиндә гыс мүддәтли кредит характерик олдуғу һалда, 70-80-чи илләрдә орта вә узун мүддәтли кредит артымшдыр.

Ашағыдакы чәдвәлдә ән чох кредит верән вә борч алан өлкәләр верилир (1989-1993-чү илләр фаизлә).

Кредит верән		Кредит көтүрән	
Јапония	53	АБШ	27
Исвечрә	8	Б.Британија	9
Тайван	6	Канада	8
Нолландија	6	Мексика	6
Алманија	5	Сәудијјә Әрәб.	6
Һонгонк	5	Испанија	5
Белчика	4	Италија	5
Чин	2	Австралија	5
саирә	11	саирә	29
Чәми:	100,0	Чәми:	100,0

1995-чи илин мә'луматына көрә чәми кредитин һәчми 388 млрд доллар чатмышдыр.

Игтисади көмәк әсасән инкишаф етмиш өлкәләр тәрәфиндә һәјата кечирилир. Дүнја өлкәләринә көмәклә Јапония биринчи АБШ икинчи јердә дајаныр.

"Харичи дәвләтләрә көмәк барәдә ганун"а ујғун олараг АБШ 1994-чү илдә 13 млрд. доллар пул бурахмышдыр ки, бунун да 71 фаизи игтисади, 24 фаизи исә һәрби мөгсәд дашымышдыр.

Бу чүр јардым шәклиндә кредит алан өлкәләрдә биринчи јердә Израил 3 млрд. доллар икинчи јердә исә Мисир - 2,1 млрд. доллар дајаныр.

Бу көмәјин 65%, гәјтармамаг шәртилә 35% исә күзәштли шәртләр верилмишди.

3. Харичи инвестициянын дәвләт тәрәфиндән тәнзим едилмәси

Мұһарибәдән сонрақы дөврдә капитал ихрачы просесинин ән әсас аламәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, дәвләт өзүнүн тәнзимләјичи, нәзарәт вә стимул јарадан функцијалары илә бу просесә фәал сурәтдә гарышыр.

Капиталын һәрәкәтинә инкишаф етмиш өлкәләрин тә'сири ондан ибарәтдир ки, онлар капитал ихрачы вә идхалына истәр милли вә истәрсә дә портфел адланан шәкилдә, вә диқәр формаларда капиталын һәрәкәтинә гаршы олан һәр чүр манечиликләр арадан галдырылыр.

Бирбаша инвестиция мәсәләсиндә милли игтисадијјатын мәнәфејинин мұдафиәси үчүн лазым олан һәр чүр һүтуги нормалары өзүндә сахлајыр.

Һәр бир дәвләт харичә капитал ихрачына нисбәтән идхал мәсәләләринә даһа чох гарышыр.

Дәвләт ашағыдакы тәнзимләмә тәдбирләриндән, истифадә едир:

1. Малијјә методлары; амартизасиянын сүр'әтләндирилмәси, верки күзәшти, пул јардымы, борч верилмәси, сығорта вә тә'минатлы кредит вә с.

2. Гејри-малијјә методлары; торпаг саһәси ајрылмасы, зәрури инфраструктура илә тәһһиз едилмә, техники јадым көстәрилмәси. Харичи капиталын тәнзимләnmәсиндә 1994-чү илдә (Индонезиянын пајтахты Чагартда) Асия-Сакит океан әмәкдашлығы тәшкилаты чәрчивәсиндә һазырланмыш сәнәд даһа практикдир. Бурада бирбаша харичи инвестиция үчүн "Көнүллү кодекс-гајда" гәбул едилмишди. Мүтәхәсисләрин фикринә көрә кәләчәклә үмүмдүнја тичарәт тәшкилаты да бу "Кодекс"дән истифадә едәчәкди. Бурада бир чох шәртләр өз әксини тапыр:

- Инвестициянын зәбт едилмәмәси;
- Гејдијјатдан кечирилмәнин вә дөнәрлијин тә'мин едилмәси;
- Капитал кәлмәсиндәки манечилијин арадан галдырылмасы;
- Тәкрар веркијә чәлб етмәјә јол вермәмәк;
- Харичи инвестиция илә милли инвестиция арасында фәргә јол вермәмәк вә с..

Америка игтисадчылары бу саһәдә дәвләтин гарышачағы 10 көстәричи ајырмышлар:

- тичарәт сijasәти;
- веркигојулма сijasәти;
- пул сijasәти;
- банк системинин фәалијјәти;-харичи инвестициянын һүтуги тәнзимләnmәси;

-мүлкийтчилик түтүгү;
-өлкөдө иштейсиз олунан мөһсүл вә хидмәтдә дөвләттин иштейсиз етдији пәј;

- игтисади стимул сийасәти;
- өлкөдә мөвчуд олан "гара базарын" мигјасы;
- гүмәтгојма вә әмәк һаггынын тәнзимләнемәси;

Тәдгигатчыларын чыхардылары нәтичәјә көрә 24 өлкә ичарисиндә һонгонг банк иши вә пул сийасәтиндән башга бүгүнкү кәстәричиләр үзрә ваһид гүмәтләндирилмишдир.

Гејд едилән һәр бир кәстәричи бахымындан дөвләттин игтисадијя гарышмасы 1-дән 5 баладәк гүмәтләндирилир.

Беләликлә о, даһа ачыг игтисадијят һесаб едилмишдир. Бу бахымдан Чин ахырынчы јердәдир. Бу һечдә о демәк дејилдир ки игтисади азадлыг дәрәчәси харичи капитал үчүн һәлледики рол маликдир. Чин һәр ил милјардларла мәбләг харичи инвестисија чәд едилмәсинә имкан верир.

Бир-баша инвестисијајә кениш јол ачылмасына вә игтисадијя ачыглыгына дөвләтләрарасы мугавиләләр күчлү тәкан верир. 1996-ч илин ијун ајынадәк 158 дөвләти бирләшдирән 1160 мугавилә бағланмышдыр. Тәкчә 1995-чи илдә 172 мугавилә бағланмышдыр.

Башга өлкәләрарасы, рекионларарасы тәшкилатлар, бирликләр јарадылмасы, ачыг игтисадијјата вә капиталын сәрбәст һәрәкәтин кениш јол ачыр.

V фәсил

ДҮНЈА ӘМӘК БАЗАРЫ ВӘ ИШ ГҮВВӘСИНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ

1. Әһалинин өлкәләрарасы һәрәкәти вә онун әсас әламәтләри
2. Әһалинин бејнәлхалг һәрәкәтинин өлкәләрин ичтимаи - игтисади һәјатында јери
3. Дүнја әмәк базары мәркәзләри вә ишчи гүввәсинин тәкрат иштейсалы

1. Әһалинин өлкәләрарасы һәрәкәти вә онун әсас әламәтләри

Дүнја тфсәррүфаты системини әсас элементләриндән бири дә дүнја әмәк базарыдыр.

Милли игтисадијятын һәр тәрәfli инкишафы вә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн кенишләнемәси просесиндә ишчи гүввәсинин фәал сурәтдә бир өлкәдән башга өлкәјә сәбрбәст һәрәкәтәти бөјүк рол ојнајыр. Әһалинин бу чүр јүксәк чәм һалында һәрәкәти олмадан милләтләрарасы, мәдәни, елми-техники, информасија вә с. әләгәләрин интенсивләшмәси гејри мүмкүндүр.

Әһалинин дөвләтләрарасы һәрәкәти һәлә гәдим вахтлардан мәлүмдүр. Чобан тајфаларынын көчәри һәјаты, һәрби басгынлар нәтичәсиндә торпагларын зәбт едилмәси, тәбии фәлакәтләр, инсанларын сийаси вә дини әгидәләринә көрә изләнилмәси, чоғрафи кәшфләр - јени јашајыш мөканларынын мәнимсәнилмәси вә с. кими просесләр әһалинин өлкәләрарасы һәрәкәтинә даһа чох зәмин јарадырды.

Мүасир шәраитдә әһалинин һәрәкәтинин үмуми мигјасынын артмасында, әмәк миграсијасы вә јахуд ишчи гүввәсинин миграсијасы даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Әһалинин бејнәлхалг һәрәкәти мүхтәлиф формаларда мөвчуддур: әмәк үзрә, аиләви, гејри-мүнтәзәм, туризм шәкилиндә вә с.

Һәр һалда бүтүн амилләрлә јанашы халис игтисади амилләр даһа әсас сәбәб кими вургуланмалыдыр.

Ишсизлијин һәчминә, әмәк һаггынын гәдәринә, һәјат сәвијјәсинә көрә өлкәләр арасында кәскин фәрг мөвчуддур. Одур ки, ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәти объектив ганунаүјгунлут тәшкил едир. Харичи ишчи гүввәсиндән истифадә едилмәси игтисади әләбијјатларда ашағыдакы амилләрлә изаһ олунур:

-милли ишчиләрә нисбәтән даһа учуз ишчи гүввәсиндән истифадә едилмәси чәһди;

- "Бејин ахыны" адланан просесдөн истифадә едилмәси, ихтисаслы ишчиләрин ахынына имкан јарадылмасы;

- трансмилли ширкәтләрин фәалијјәтинин артмасы дүнја мијјасында ишчиләрин чәмләшмәсинә, бөлкүсүнә, таразланмасына көмәк едир;

- нәглијјатын, рабитәнин инкишафы-әһалинин чоғрафия чәмләшмәсинә зәмин јарадыр;

- истәһсал јениликләри вә ичтимаи һәјат барәдә, ајры-ајра өлкәләрдә елм вә мәдәнијјәтин гаршылығлы әлағәси барәдә һәртәрәfli мә'лумат олмасы, тәһсил вә ихтисаслашмада, истәһсал һазырлығында, мүәјјән игтисади көстәричиләрин, мејарларын үмуми ваһид шәклә дүшмәси просеси баш верир.

Беләликлә миграција дүнја иш гүввәси базарының формалашмасына зәмин јаратмышдыр. Бу бејнәлхалг миграция просесләри демәк олар ки, бүгүн өлкәләрин зәһмәткешләрини хасдыр. Бејнәлхалг әмәк миграциясынын мијјасы илбә-ил артыр.

Гејри-игтисади амилләр адланан сијаси, милли, дини, ирги, аңа гурмаг вә с. кими проблемләр дә әһалинин өлкәләрарасы һәрәкәтинә тәсир едир. Миграција едән әһалинин әсасын фәһләләр, аз мигдарда исә гуллуғчулар тәшкил едир.

Бејнәлхалг әмәк миграциясы әввәлчә кортәбии шәкилдә бағ вермиш, сонралар исә һәр бир дөвләт онун тәнзим олунмасына гајғысына галмышдыр.

XIX әсрин орталарында әһалинин өлкәләрарасы һәрәкәти би һадисә кими гејд едилирди. XIX әсрин 40-чы илләриндә Ирландиядан АБШ-а нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә көчүрүлмәлә олмушдур ("Картоф ачылығы" дејилән һадисә илә бағлы).

XIX әсрин 80-чи илләриндә (Авропа бугдасынын гијмәти ашан дүшдүјүнә көрә) Италијадан вә Шәрги-Авропадан АБШ-кәләнләрин сајы артмышдыр. Авропадан АБШ-а әһали һәрәкәтинин јени далғасы 1920-чи илләрдә гејд едилмишдир. Бу да биринчи дүнја мұһарибәсиндән сонракы чәтинликләрлә бағлы иди. Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра әһалинин АБШ-а олан һәрәкәтинин үч әсә далғасыны гејд етмәк олар.

Биринчи "Бејин ахыны" адланан јүксәк ихтисаслы мұтәхәссисләрин вә онларын аиләсинин шимали Америкаја ола сабит ахыны.

Икинчи 1956-чы илләрдә Мачарыстандан олан гачгынлар ахыны 1974-75-чи илләрдә коммунист системинә гаршы һәрәкәти дағдылмасы нәтичәсиндә Вјетнамдан олан гачгынлар, еләчәдә 1980-чи илдә Кубадан олан гачгынлар далғасы.

Үчүнчү о дөврдә ән бөјүк ахын ишчи гүввәсинин Мексикадан аә Кариб һөвзәсиндән кәлмәсини һесаб, етмәк олар. XIX-XX әсрләрдәки әмәк миграцияларында әһалинин Чиндән Чәнуби-Шәрг өлкәләринә вә Шимали Америкаја ахыны да бөјүк хусуси чәкијә малик олмушдур. Бу просес көчүрмә характеринә малик олуб 70-100 милјон нәфәр тәшкил етмишдир.

Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра вә хусусилә 60-чы илләрин әввәлләриндән Авропада интенсив ишчи гүввәси миграциясы просеси өзүнү көстәрмәкдәдир. Испанија, Португалија, Јунаныстан вә Јутославијадан кәлән ишчиләр Авропанын инкишаф етмиш өлкәләринин игтисадијјатында чоғ фәал истифадә едилирди. Харичи ишчи гүввәсиндән истфадә едилмәси мұасир шәраитдә дүнја тәсәрууфатынын нормал фәалијјәтинин әсас елементинә зәрури үнсүрүнә чеврилмишдир.

1995-чи илин әввәлине дүнјада 35 милјон зәһмәткеш мигрант мөвчуд олмушдур. Бу да 1960-чы илдәкиндән 10 дөфә артыгдыр. Әкәр һәр мигрантын орта һесабла 3 нәфәр аилә үзвү олса, онда миграция едән әһали 100 милјон нәфәрә бәрәбәр олур.

Миграциянын ән әсас ахыны инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән инкишаф етмиш өлкәләрә олмушдур. Бурада АБШ вә Гәрби Авропа өлкәләринә олан ахын даһа чоғ үстүнлүк тәшкил едир. 80-чи илләрдә кәнардан кәлмә ишчиләр чәми ишчиләрин Лүксембургда 34,4%, Исвечрәдә 17%, АФР-дә 7,8%, Белчикада 7,7%, Франсда 7,1%, Австријада 5,8%, Исвечдә 5,3%, Нидерландда 4,3% тәшкил едилди.

Гәрби Авропа өлкәләриндән исә ән чоғу Италијадан. Туркијәдән, Португалијадан, Испанијадан харичи өлкәләрә ишләмәјә кетмишләр.

Ишчи гүввәсинин һәрәкәтләриндә беш истигамәти гејд етмәк олар:

1. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән инкишаф етмиш өлкәләрә олан ахын;
 2. Инкишаф етмиш өлкәләр чәрчивәсиндә олан һәрәкәт;
 3. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасындакы һәрәкәт;
 4. Кечмиш социалист өлкәләриндән сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрә олан һәрәкәт;
 5. Инкишаф етмиш өлкәләрдән елми ишчиләрин, ихтисаслы мұтәхәссисләрин инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә кәлмәси.
- Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән инкишаф етмиш өлкәләрә кәлән ишчиләр бир чоғ саһәләри инфраструктура хидмәтләри илә тәмин едир вә бир чоғ һалларда онларсыз нормал истәһсал просеси, бә'зән һәтда нормал күндәлик һәјат белә гејри-мүмкүндүр.

Мәсәлән, кәлән ишчиләр Франсада иншаатда ишләпчеләр, 25%-ни, автомобил сәнајесиндә ишләпчеләр 33%-ни, Белчик шахтачыларынын 50%-ни, Исвечрәдә иншаатда ишләпчеләр фәһләпчеләр 40%-ни тәшкил едирләр.

Инкишаф етмиш өлкәләрасы миграција әсасән гејри-игтисади амилләрлә бағлыдыр. Бунула јанашы һәмин өлкәләр үчүн де “Бејин ахыны” һадисәси характерикдир. Буна Авропадан АБШ-и олан ахыны мисал чәкмәк олар. Авропа бирлији өлкәләр арасындакы ишчи гүввәси һәрәкәтини хусуси гејд етмәк олар. Авропа иштисади бирлијинә дахил олан өлкәләрин ишчи гүввәсинин сәнаат һүгуллары барәдә, 1989-чу илин декабрында хусуси сәнаат имзаланмышдыр. Орада кәстәрилир ки, бу бирлијә дахил олан өлкәнин һәр бир ишчиси бу өлкәләр чәрчивәсиндә азад һәрәкәт едир биләрләр.

Һәр кәс өзүнә иш, сәнаәд сечмәкдә сәрбәстдиләр.

Онлар үмуми, ичтимаи гајдалара риәјәт етмәли вә онлары ичтимаи тәһлүкәсизлији горунмалыдыр.

Һәмчинин о сәнаәддә бәјаннамә гәбул едилмишдир ки, ваһид иштисади мөкан јарадылмасы илк нөвбәдә сәнаат тәминат ишчеләр мөһкәмләнемәлидир. Бу өлкәләр арасында әһалинин кедиш-кәлиш артмышдыр. Бурада тәдрис, узун мүддәтли е’замијә, мүгавилә јол илә, өз иш јерини, јашајыш јерини дәјишмәк вә с. сәбәбләри гејд етмәк олар.

Ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, 80-чи илләрин ахырларына Авропа дәвләтләрасы миграцијасы 5 млн. нәфәр тәшкил етмишдир ки, 60-чы илләрдәкиндән 5 дәфә артыгдыр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрасы ишчи гүввәси миграцијасы да мүәјјән хусусијјәтләр кәсб едир.

Бу миграција әсасән “јени сәнајә өлкәләри” арасында, әрәм әмирликләри өлкәләри арасында, Нефт ихрач едән өлкәләр арасында вә диқәр инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасында мөвчуддур.

Мәсәлән: мүһарибәдән (60-80-чы илләр) сонракы илләрдә Чиндән, Вјетнамдан, Һонгонга ишчи гүввәси ахыны өзүн кәстәрирди. Сингапур харишлән кәләнләри фәал гәбул едирди. Јәмәндән Кувејтә вә Сәудијјә Әрәбистанына кәләнләрин сәји 1 млн. нәфәрә чатырды.

Бу өлкәләрдә јүксәк һәјәт сәвијјәси, јүксәк әмәк һаггы мөвчуд олдуғу үчүн хариши ишчиләри чәлб етмәјә билмәзди.

Һәмчинин Асиянын “јени сәнајә өлкәләри”ндә вә Иран кәрфәзинин варлы өлкәләриндә һәмишә аз ихтисаслы ишчи гүввәсинә еһтијач вардыр.

Инкишаф етмиш өлкәләрдән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә миграција да мөвчуддур. Бу әсасән Авропа өлкәләриндән вә Шимали Америкадан һәмин өлкәләрә олан ахындан ибарәтдир. Бунлар ихтисаслашмыш кадрлардан ибарәтдир.

Бу кими миграцијая да сәбәб иштисади амилләр вә мүхтәлиф һәјәт тәрзини, дүнјаны өјрәнмәк вә марапланмаг кими принципләр һесаб олур. Мәзмун бахымдан бу мигрантлар јүксәк әмәк һаггы алмаг шәрти илә кәлән тәдрис мүәссисәләри мүәллимләри, мүһәндисләр, тәһсилатчылар вә с.-дән ибарәтдир.

Кечмиш сәнаатист дәвләтләри вә СССР-јә дахил олан республикалар чәрчивәсиндә ишчи гүввәсинин һәрәкәти диқәти чәлб едир. Вахты илә СССР-јә Болгарыстан, Вјетнам вә Шимали Корейадан чохла ишчиләр кәлирди. Русија дәвләтинин јаранмасы илә Чиндән ора ишләмәјә кәләнләрин сәји артыр. Һазырда Русијада 40 минәдәк Чинли ишләјир.

Москвада 78 дәвләтдән фәһлә вә мүтәхәссис чалышыр. Һәмин өлкәләрә хариши мүтәхәссисләрин кәлмәсинә даһа чоһ еһтијач вардыр. Бу һәмин өлкәләрдә тәсәррүфатчылығын јенидән гурулмасы, мүәјјән ислаһатлар кечирилмәси вә бу кими проблемләрин һәлиндә хариши мүтәхәссисләрин тәчрүбәсиндән истифадә етмәк еһтијачындан ирәли кәлир.

Һазырда ишчиләрин миграцијасындан башга дүнја мијасында гачынлар вә мәчбури көчүрүләнләр проблеми дә мөвчуддур. Б.М.Т. експертләринин мә’луматына кәрә кечмиш СССР-и республикаларындан сон 5-6 илдә 7 млн. адам өз јашајыш јерләрини тәрк етмишдир.

2. Әһалини бејнәлхалг һәрәкәтинин әјры-әјры өлкәләрин ичтимаи-иштисади һәјәтында јери

Бүгүн гејд едиләнләрдән көрүнүр ки, ишчи гүввәсинин өлкәләрасы бејнәлхалг һәрәкәти онлары гәбул едән вә еләчә дә кәндәрән өлкәләрә мүәјјән тә’сир кәстәрир вә хусусијјәтләр кәсб едир. Һәмин өлкәләр харишлән учуз ишчи гүввәси гәбул едир истәһсал хәрчләри азалыр вә истәһсал олунмуш әмтәәләрин рәгабәт күчү артыр.

Хариши фәһләләр артдығы үчүн әлаvē әмтәә вә хидмәтләрә тәләб артыр. Бу исә истәһсалын артмасына мараг ојадыр. Бурадан да мәшгуллуғ артыр.

Харишлән ихтисаслы ишчи гүввәси кәлдикдә һәмин өлкә тәһсил вә пешә һазырлығына хәрч чәкмәкдән азад олур.

Бөһранлар вә ишсизлик баш вердикдә харичи фәһләләр јерли ишчиләрин "көмәјинә чатыр", илк нөвбәдә онлар ишдән азад олунурлар.

Харичи ишчиләр тәгауд илә тә'мин едилмирләр, бир чох сосиал програмларда нәзәрдә тутулмурлар.

Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәтинин кәсб етдији хусусијјәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, мүасир шәраитдә бу процес о гәдәр бөјүк мигјас алмышдыр ки, бу ајры-ајры өлкәләрин демографија вәзијјәтинә дә тә'сир етмишдир.

Америка мүтәхәссисәләринин һесабламаларына кәрә 80-чи илләрдә АБШ-да әһали артымынын 50% -ә гәдәри кәнарлар кәләнләрин һесабына олмушдур.

Франса, Алманија вә Исвечдә јени догуланларын 10%-и Исвечрәдә 24%-и, Лүксембургда 38%-и кәнарлар ишләмә кәләнләрин аиләсинә мәхсусдур.

Харичә ишләмәјә кәдәнләрин ичәрисиндә гадынларын сајы артыр, бу да инкишаф етмиш авропа дәвләтләриндә гадынларын хусуси чәкисинин дәјишмәсинә сәбәб олур. Еләчә дә мигрантларын үмуми сајында кәнчләрин сајы да артыр. Бу көстәричи Франса, Алманија, Лүксембург, Норвеч вә Исвечдә 40%, Белчика Нидерландада 50% тәшкил етмишдир. Беләликлә, кәлмәләрдә кәнчләрин хусуси чәкиси јерли кәнчләрдән Белчикада 15% Нидерландијада 12%, Исвечдә 8% артыг олмушдур.

Бир чәһәтидә гејд еләмәк олар ки, ишчиләрин бејнәлхалг һәрәкәтиндә сон вахтлар узун мүддәтә галанларын сајы артыр. Мәсәлән, 1981-чи илләрдә Алманијада харичи ишчиләрин орта ишләмә дөврү 9,3 ил, Франсада тәгрибән 11 ил олмушдур.

Бурадан да, ајдын олур ки, харичдә ишләјәнләрин бир чоху һәтә вәтәнә гајытмагдан имтина едирләр. Беләликлә ишләдикләри өлкәләрин хаглары илә сосиал, мәдәни интеграсија јаратмыш олурлар. Валедијинләр өз вәтәнләринә гајытмагда тәләсмәдикләри кими кәнчләрдә бу мејл даһа күчлү олур. Һәтта өз ата-баба јурдлары онлар үчүн өзкә кими олур.

Һазырда Гәрби Европада ишләјән харичи фәһләләрин 7 милјон ушагы вардыр. Бүтүн бунлар кәләчәкдә ишсизлијин вә ганун гајдал позгунлут һалларынын мәнбәјинә чеврилирләр.

Әфсусла гејд етмәк лазымдыр ки, дөфәләрлә харичи фәһләләр иш ушаглаларынын ичбари тәһсил алмалары барәдә ганун гәбу едилмәсинә бахмајараг јенә дә онларын ушаглары мәктәбә гәдә тәрбијә очагларына вә мәктәбә кетмәкдән бојун гачырырлар.

Алманијада харичи фәһләләрин ушагларынын 20%-ә гәдәри мәктәбә кетмир, охујанларын чәми 6%-и там орта мәктәби битирир.

Франсада 100 ушагдан ән азы 20 нәфәри мәктәби атыр, чоху франсыз дилиндә охујуб јаза билмир. Бәзи мәнфи һалларыны да көстәрмәк олар. Мүәјјән иш јерләринин тутулмасында јерли ишчиләрлә кәлмә ишчиләр арасында кәркинлик јараныр, милләтләрасы әдавәтләр дә өзүнү көстәрмиш олур.

Ишчи гүввәси ихрач едән өлкәләр үчүн дә бу бејнәлхалг миграсија бөјүк әһамијјәтә маликлдр. Онлардан:

1. Илк нөвбәдә гејд етмәк лазымдыр ки, харичә ишләмәјә кәдәнләр өз өлкәләри үчүн дөнәрли валјута дахил олмасынын әсас мәнбәји сајылырлар.

Б.В.Ф. мәдуматына кәрә орта мәнфәәт нормасы ихрач олунан мәһсул үчүн 20,0 % хидмәт үчүн 50,0% тәшкил етдији һалда ишчиләр үчүн бу % даһа јүксәк олур.

Көстәрмәк лазымдыр ки, кечмиш Југославија 80-чи илләрдә әмтәә вә хидмәтләрин ихрачындан һәр ил 10 млрд. доллар мәдахил әлдә едирди. Фактики мәнфәәт тәгрибән 2,5 млрд. доллара бәрабәр иди.

Ишчи гүввәси ихрачындан исә тәгрибән 7,0 млрд. доллар кәлир дахил олурду. Демәли, Југославија үчүн ишчи гүввәси ихрачы әсас валјута мәнбәјинә чеврилмишди.

Харичи мүтәхәссисәләрин һесабламалары көстәрир ки, бу хусуси-шәхси пул көндәришләри орта сәвијјәдә инкишаф етмиш өлкәләр үчүн даһа әһамијјәтлидир. Бу өлкәләрдән ишчи ихрачындан дахил олан валјута кәлири бир чох һалларда харичи итисади әлагәләрин бүтүн диқәр нөвләринин табаглыјыр.

Сон 15 илдә Пакистандан ишчи гүввәси ихрача онун итисадијјатына күчлү тә'сир етмишдир. она чохлу фәјда кәтирмишдир. Һәмин өлкәдән харичә ишләмәјә кәдәнләрин пул көчүрмәләри, әмтәә вә хидмәтләрин ихрачындан олан кәлирдән 5 дөфә артыгдыр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дә ишчи гүввәси ихрачындан олан кәлир сүр'әтлә артыр. 90-чы илләрдә бу артым сүр'әти 10% тәшкил етмишдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр бу мәнбә һесабына јүксәк кәлир әлдә етдији үчүн хидмәт ишләри үзрә ихтисаслашмаја үстүлүк верирләр. Мәсәлән, Мисир Әрәб республикасы Сувејиш каналынын истисмарындан 80-чи илләрдә илдә 970 млн. доллар, туризмдән 600 млн. доллар әлдә етдији һалда, кәнарда ишләјәнләрин пул көчүрмәләри 2 милјард доллар тәшкил етмишдир.

Јәмән республикасына дахил олан пул көчүрмөлөри өлкөнүн өмтөө ихрачындан олан кәлирдән 30 дөфә артыгдыр.

1990-чы илләрин әввәлиндә олан мә'лумата көрә дүнјанын 40-дан чох өлкәсинин һәр бириндә харичдә ишләјәнләрин кәтирдји кәтир орта һесабла 100 млн. доллар. 10 өлкәдә исә 1 млрд. доллар тәшкил етмишдир.

Б.В.Ф. мә'луматына көрә тәдијјәбалансында шәхси кәлирин фаизини емигрантларын кәлири тәшкил едир.

2. Ишчи гүввәсинин харичә кетмәси илә өлкә дахилиндә артыг әмәк еһтијаты јаранмасы вә социал кәркинлијин артмасы имканы азатыр.

3. Харичә ишләмәјә кедәнләр пулсуз олараг орада јени пешәкарлыг, габагчыл әмәк тәшкили вә с. илә таныш олур ки, бу дөз өлкәсинә гајытдыгда чох фәјдалыдыр.

3. Дүнја әмәк базары мәркәзләри вә ишчи гүввәсинин тәкрат истәһсалы

Ишчи гүввәси чәлб едилмәсннин ән'әнәви мәркәзи АБШ вә Гәрби Авропа һесаб олур. АБШ-ын ишчи гүввәси еһтијатларын тарихән кәнардан ишләмәјә кәләнләрин һесабына формалашмышды. 50-чи илләрдә АБШ јүксәк ихтисаслы мүғәхәссис чәлб едилмәси сијасәти јеритмишдир. Белә бир сијасәт бу күн дә давам едир. Кәнардан, хүсусилә Мексикадан һәтта ашағы ихтисаслы ишчи чәлб едилир.

Икинчи ән'әнәви ишчи гүввәси чәлб едилмәси мәркәзи Гәрби Авропа һесаб олур. Һазырда Авропа бирлији өлкәләриндә 13 милјон кәнар ишчи гүввәси вә онларын аиләси вардыр.

60-70-чи илләрдә башга өлкәләрдә капитализмин инкишафаы илә әлагәдар олараг јени ишчи гүввәси чәлб едилмәси мәркәзи јаранмышдыр. Белә мәркәзләрдән бири нефт чыхаран Јахын шәри өлкәләри - Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, Гатар, Кувейт вә с. өлкәләри мисал чәкмәк олар. Мәсәлән, 90-чы илләрин орталарында төкчә Саудийјә Әрәбистанында 4 милјон кәлмә ишчи гүввәси варды.

Бу рекиона кәләнләрин ән чоһу Чәнуб вә Чәнуб-Шәри өлкәләриндәдир. Еләчә дә бә'зи Әрәб өлкәләриндән, Мисирдән дә бура ишчи гүввәси ахыны вардыр.

Јәмән, Ираг, Ливија харичә ишчи гүввәси ихрачы илә јанашы һәм дә өзләринә ишчи чәлб едилрләр.

Ишчи гүввәси чәлб едилмәси мәркәзләриндән бири дә Австралијадыр. Орада 200 мин харичи ишчидән истифадә едилир. АБШ кими Австралијада да харичи ишчиләр ассимилјасијалашыр.

Чәнуби Африка да әсас мәркәз кими кәнар ишчиләри марагландырыр. Чәнуби Африка республикасы 50-чи илләрин икинчи јарысындан Африканын башга дөвләтләриндән артыг ишчи гүввәси өзүнә чәлб едилди. 70-чи илләрдә бејнәлхалг ширкәтләрин Чәнуби Африкаја, Намибијаја кәлмәси бу өлкәләрә ишчи гүввәси ахынына зәмин јаратмышды. Сон вахтлар Чәнуби Африка дүнјаин башга јерләриндән дә ора ишчиләр кәлмәсини марагландырыр.

Асија вә Сакит Океан рекиону да кәнар ишчиләрин диггәтини чәлб едир. Бурада Асијанын "јени Сәнајә өлкәләри" "4 кичик әждаһа" адланан Корейја, Тајван, Сингапур, Һонгконг мисал чәкмәк олар. Тајван мөтбуатынын мә'луматына көрә бу өлкәјә 90-чы илләрин орталарына 100 мин фәһлә вә 20 мин мүһәндис-техники ишчи тәләб олунурду.

60-чы илләрдә Латын Америкасы өлкәләри дә кәнар ишчи гүввәси мәркәзи кими формалашмаға башламышды. Бурада ән чоһ Аркентина вә Венесуела кәнар ишчи гәбул едир вә мөвсүмү харатер дашыјан кәнд тәсәррүфаты ишчиләринин кәлмәси нәзәрдә тутулур.

Бу өлкәләрә кәләнләр Латын Америкасынын диқәр дөвләтләриндән Асија вә Африка дөвләтләриндәдир. Һазырда бу рекионда олан емигрантларын сајы 8 млн. нәфәрдән артыгдыр.

Бүтүн гејд едиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, ишчи гүввәсинин күтләви бејнәлхалг һәрәкәти вә әмәк базары онун тәкрат истәһсалы просесинин бүтүн кедишинә истәр кәмијјәт вә истәрсә дә кејфијјәт бахынындан тә'сир едир.

Әкәр нәзәрә алсаг ки, мүасир шәраитдә инсан бир өлкәдә доғулур, башга бириндә мәктәбә гәдәр тәрбијә алыр, үчүнчүсүндә тәһсил алыр, дөрдүчүсүндә, бешинчисиндә ишләјир вә с. Демәли, ишчи гүввәсинин тәкрат истәһсалы јени характер кәсб едир.

Милләтләр арасы әһалинин чевиклијинин артмасы, елми-техники, информасија, мәдәни әлагәләрин кенишләнмәси инсанларын шәхси вә ичтимай һәјатында бир чоһ чәһәтләрин таразлашмасына кәтириб чыхарыр. Бурада ачыг-ашкар Америка вә јахуд гәрби Авропа һәјат гәрзи әсас көтүрүлдүр. Кадрларын милләтләрарасы мүбадиләси, ири ширкәтләрин харичи филиалларынын јарадылмасы, технолокија мүбадиләси вә с. үмуми дүнјави станларта ујғун истәһсал мәдәнијјәти, идарәчилик системи, шәхсләрарасы мүнәсибәтләр јаранмасынын әсасыны тәшкил едир.

Бүтүн бу кими үмуми јахынлашма һалларына бахмајараг һәр бир халтын милли дөвранышы вә рәфтары галмагдадыр.

Мәсәлән, Америка вә Франсада ејни технолокијанын тәтбигиндә истәр-истәмәз милли фәрг дүјүлүр. Она көрә дә менечмент бу кимә милли мәдәнијјәти, милли дәјәрләр системини, тарихи ән'әнәни көрә билмәлидир ишчиләрин һазырланмасы просесиндә үмүмдүңлә чәһәтләрә чох фикир верилмәлидир. Бу бахымдан јанна саһибкарлары чох бөјүк фәалиһәт көстәрирләр. Башга өлкәләрдә хүсусилә АБШ-дә тәһсил системинин вә пешә-техника мәктәбләринин әксәријјәтиндә јапон бизнесменләринин руһу тәчрүбәләри тәмсил олуңур.

Сон илләрдә Јапониянын "Тојота" фирмасы анчаг өз мәнһәсулуңу реаллашдырылмасы үчүн Америка мәктәбләрини вә коллечләрини битирмиш 500 кәнч гәбул етмишдир. 1995-чи илдә бунларын саһи 7000 нәфәрә чатдырылмышдыр. Одур ки, "Тојота" әввәлчәдән һәмин мәктәб вә коллечләрә мүхтәлиф дэзкаһлар, аваданлыглар, миник вә јүк машыны вермиш вә тәләбәләрә тәгаүд ајырмышлар. Јапония университетләри Лондонда, Нјү-Јоркун кәнарларында вә башга шәһәрләрдә тәләбә корпусларыны алыр вә ја ичарәјә көтүрүр, вә тәләбәләри үчүн истифадә едирләр.

Јапониянын "Хитачи" Корпорасиясы Калифорниянын Ирвин университетиндән 40 ил мүддәтинә торпаг саһәси ичарәјә көтүрү лаборатория бинасы тикир. Ичарәнин шәртинә көрә һәмин ширкәт университет үчүн пулсуз олараг јүксәк техноложии мөкал јаралачагдыр. Ичарә мүддәти гуртарандан сонра бүтүн бина университетин сәрәнчамына кечәчәкдир. һәмин лабораторияда өјрәнән, тәдигатла мәшгул олан тәләбәләрин мүөјјән һиссәси ширкәтдә ишләмәк имканы әлдә едәчәкләр.

Белә мисаллар чох чәкмәк олар. Мәсәлән, Јапониянын "Отсука Ширкәти Вашингтон университетиндә тибби вә әчзачылыгы өјрәнмәк үчүн лаборатория ачыбдырлар. Дикәр бир ширкәт "НЕК Корпорейшн" Принстон университетиндә габагчыт компүтер техникасыны өјрәнмәк үчүн лаборатория јаратмышлар. Бүтүн бунлар көстәрир ки, билик вә кадр һазырланмасы објектив оларә бейнәмилләшмәјә доғру апарыр.

Ишчиләрин дүңја базарына ширкәтләр, дәвләтләр вә дәвләтләрасы сәвијјәләрдә тә'сир едилір.

Ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, сон онилликләрдә Европ Иттифагы мигјасында али тәһсилли регион систем әсасында инкишафына чох үстүнлүк верилір. Европада университетләрасы кооперасия барәдә програмлар һазырланыбдыр. Бурада тәләбәләри ваһид програмла тәдриси, мүәллимәләрин вә тәдигатчылары тәчрүбә мүбадиләсинин кенишләнмәси нәзәрдә тутулур.

VI фәсил

ДҮНЈА ТӘСӘРҮҮФАТЫ ВӘ БЕЈНӘЛХАЛГ ШИРКӘТЛӘР

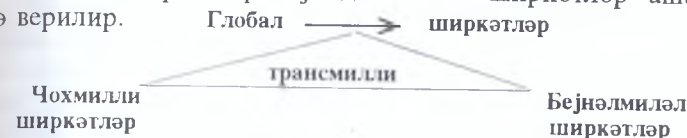
1. Бейнәлхалг ширкәтләр. Онларын мәзмуну вә јаранма сәбәбләри.
2. Трансмилли ширкәтләрин фәалијјәтинин хүсусијјәтләри.
3. Бейнәлхалг игтисади мүнасибәтләрдә трансмилли ширкәтләрин ролу.

1. Бейнәлхалг ширкәтләр. Онларын мәзмуну вә јаранма сәбәбләри.

Бейнәлхалг ширкәтләр, бейнәлхалг инһисарлар кими фәалијјәт көстәрирләр. Дүңја игтисадијјатынын-бейнәлмиләл игтисадијјатын формалашмасында бу ширкәтләр (компаниялар) демәк олар һалледици рола маликдир.

Гәрб игтисади әдәбијјатларында бу ширкәтләри чох-милли, бейнәлмиләл, траисмилли вә глобал ширкәтләр кими гәләмә верирләр.

Маркетингин әсаслары дәрслијиндә һәмин ширкәтләр ашағыдакы шәкилдә верилір.

Мүөјјән мә'нада бейнәлхалг олмаг бахымындан бунлар бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмирләр анчаг мүхтәлиф ад дашымагла фәргләнирләр.

Трансмилли ширкәтләр дедикдә харичи өлкәләрдә актив вәсаити олан милли инһисарлар нәзәрдә тутулур.

Чохмилли ширкәтләр дедикдә мүхтәлиф өлкәләрин милли ширкәтләрини бирләшдирән чәмијјәтләр нәзәрдә тутулур.

Глобал чәмијјәтләр дә бейнәлхалг чәмијјәтләрдән јараныр. Үмүми мә'нада бу ширкәтләрин јаранма сәбәбини истәһсалын вә капиталын бейнәлмиләлләшмәси, мәнһәсулдар гүвәләрин инкишафы илә характеризә етмәк олар.

Ири ширкәтләр башга өлкәләрдә өз шә'бәләрини јаратмагла милли ширкәтләр трансмилли ширкәтләрә чеврилір. Беләликлә, истәһсалын вә капиталын бейнәлмиләлләшмәси просеси күчләнир. Капитал ихрачы бейнәлхалг ширкәтләрин јаранмасы вә формалашмасынын әсас амилинә чеврилір.

Трансмилли ширкәтләр конкрет олараг әлбәтдә јүксәк мәнфәәт көтүрмәк мәгсәди илә, јаранырлар. Бурадан да кәскин рәгабәтә давам кәтирмәк үчүн истәһсалын вә капиталын бейнәлхалг мигјасда гәмәркүзләшмәсинә зәрурәт јараныр. Беләликлә, БМТ

экспертләринин фикринчә трансмилли ширкәтләр "дүнјада итгисадијјатынын һәрәкәтверици гүввәси" һесаб едилірләр.

90-чы илләрин орталарына дүнјада 40 мин трансмилли компанија фәалијјәт кәстәрирди. Онлар өз өлкәләриндән кәнарда 250 мин өзәјә-мүәссисәјә нәзарәт -рәһбәрлик едиләр. Бу мүәссисәләрин сајы сон илләрдә даһа да артмышды. Бу чүр 100 бөјүк бейнәлхалг чәмијјәтин әмлакынын дәјәринин 40%-и башга өлкәләрин базасына әсасланыр. Трансмилли чәмијјәтләрин әсас һиссәси АБШ, Аврона бирлији өлкәләри вә Јапонияда чәмләнмишир. Трансмилли ширкәтләр дүнја сәнајә мөһсулунун 40%-нә вә бейнәлхалг тичарәтин 40%-нә нәзарәт едиләр. Һәмин ширкәтләрин мүәссисәләриндә истәһсалын һәчми илдә 1 трл. доллардан артыгдыр. Онларда ишләјәнләрин сајы 73 милјон нәфәрди.

БМТ ардычыл, ән'әнәви олараг бу ширкәтләрин фәалијјәтинин өјрәнирләр. БМТ -нин аналитик мәркәзи узун мүддәт белә һесаб етмишир ки, 100 милјон доллардан артыг иллик довријјәси олан вә ән азы 6 өлкәдә филиаллары олан мүәссисәләри трансмилли ширкәт һесаб етмәк олар. Әлбәтдә белә бир тә'риф мүтләг вә дәјишмәз дејилди. Сон вахтлар мүәјјән дәгигләшмәләр, арашдырмалар едилмишир. Онун јерләшдији өлкәдән кәнара сатдыгы мөһсулу вә һәчми фаизлә мүәјјән кәстәричи кими әсас кәтүрүлүр. Белә бир кәстәричијә кәрә Исвечрәнин "Нестл" фирмасы дүнја лидери һесаб олунур. О, чәми мөһсулун 98 фаизини кәнара сатыр.

БМТ-нин методолокијасы бахымындан актив вәсаитин гурлушун кәрә дә бейнәлхалг ширкәтләр мүәјјән едилір. Бу мө'нада ән чох харичи активи олан трансмилли ширкәт(малијјә бөлмәсиндән башга) инкилис-һолланд трансмилли банкы һесаб олур. Бу "Ројал-Датч Шелл" консернидир. Сонра АБШ-дан: "Форд", "ГенералМоторс", "Ексон" вә "ИБМ" мүәссисәләрини гејд етмәк олар.

АБШ-да бу ширкәтләр әсасән сәһимдар чәмијјәтләри адланырлар. Мүасир бейнәлхалг трансмилли ширкәтләрин чоху Америка ишкүзар компанијаларынын бейнәлхалг мигјасда өз нүфуз даирәләрини кенишләндирмәк сijasәти нәтичәсиндә јаранмышлар вә бу анлајыш онларын лүгәтинә дахил едилмишир.

2. Трансмилли ширкәтләрин фәалијјәтинин хүсусијјәтләри

Һүгугу бахымдан трансмилли ширкәтләр ишкүзар фәаллы әсасында ајры-ајры өлкәләрдә өз филиалларыны, мүәссисәләрини јарадырлар. Бу филиал-мүәссисәләр нисбәтән мүстәгил истәһсал сатыш, елми-тәдгигат арашдырмалары, истәһлакчылар хидмәт вә ишләрини јеринә јетирирләр. Бүтөвлүкдә онлар нәһәнк истәһсал

сатыш комплекси олмагла сәһмдар капитал үзәриндә мүлкијјәт һүтуна маликдирләр. Бу ширкәтләрин филиаллары јерли-милли ишкүзарларла муштәрәк-гарышыг мүәссисәләр јарада биләрләр.

Чохмилли ширкәтләрә мисал олараг чох вахт инкилис-һолланд биркә консерни олан "Ројал-Датч Шелл" ширкәтини кәстәрирләр. Бу консерни 1907-чи илдән фәалијјәт кәстәрир. Һәмин чәмијјәтин һазыркы Капиталы 60:40 нисбәтиндәдир. Чохмилли чәмијјәтә әлчәдә Авропада мөһшүр Исвечрә-Исвеч чәмијјәтини мисал чәкмәк олар. Һәмин чәмијјәт МДБ өлкәләриндә бир нечә шәрикли мүәссисә јаратмышды.

Авропада мөһшүр чохмилли ширкәтләрдән бири дә "Јунилевер" инкилис-һолланд кимја-техноложии консернидир.

Бейнәлхалг һүгуг бахымындан чохмилли чәмијјәтләрин ашағыдакы фәрли чәһәтләри вардыр:

- 1-чохмилли сәһимдар капиталынын мөвчуд олмасы;
- 2-чохмилли рәһбәрлик мәркәзинин мөвчудлуғу;
- 3-харичи филиалларын низибати кадрларынын комплекләшмәсиндә јерли шәраити билән мүтәхәссисләрдән кениш истифадә едилмәси.

Глобал чәмијјәтләр 80-чи илләрдә јаранмаға башламыш вә һазырда да кенишләнир.

Глобал чәмијјәтләр мүасир дүнја малијјә капиталынын бүтүн күчүнү өзүндә әкс етдирмәк имканына маликдирләр. Глобаллашма просеси ән чоху кимја, электротехника, электрон, Нефт, автомобил, информасија, банк иши вә с. Саһәләриндә даһа габарыг кәзә чарпыр.

Мүхтәлиф ад дашымаларындан асылы олмајараг бу бейнәлхалг ширкәтләр објектив итгисади просесләрин инкишафындан ирәли кәлир вә мүәјјән хүсуси чәһәтләр кәсб едил.

1. Бейнәлхалг ширкәтләр фәалијјәт кәстәрдiji өлкәләрдә мүхтәлиф просесләрин тә'сиринә мө'руз галмырлар.
2. Бу ширкәтләр башга өлкәләрдә өз филиалларыны, чәмијјәтләрини јерләшдирмәклә бейнәлхалг истәһсал системи јарадырлар.
3. Трансмилли ширкәтләр јүксәк техноложии саһәләрә даһа чох мејл едиләр. Бу саһәләр даһа чох елм тутумлу олдуғу үчүн чохлу инвестиција вә јүксәк ихтисаслы ишчиләр тәләб едил.
4. Бу ширкәтләрин фәалијјәтиндә инһисарлашма мејли дујулур.

3. Бейнәлхалг итгисади мүнәсибәтләрдә трансмилли ширкәтләрин ролу

Һазырда бүтүн өлкәләрин ичтимаи-итгисади һәјатында бейнәлхалг мејләр кенишләнир. Сөзсүз бурада бейнәлхалг ширкәтләрин ролу артыр.

80-чи илләрин орталарында 2 мин бөйүк бейнәлхалг ширкәт капитализм дүнјасы өлкәләринин сәнаје мәһсулунун 75%-ни истәһсал едирди. Бу ширкәтләрин бир нечә жүзү даһа зәрури-важнә мәһсул нөвләринин 50-80%-ни истәһсал едирдиләр.

Трансмилли ширкәтләр истәһсалын вә онун јениләшмәсинин асә јүкүнү өз үзәрләринә кәтүрмүшләр.

Һазырда 500 ән күчлү ширкәтдән 85-и харичә гојутан инвестисијанын 70%-нә нәзарәт едир. Һәммин 500 нәһәнк бүтүн электротехника вә кимја мәһсулунун 80%-ни, әчзачылығын 95 машингајырма мәһсулунун 76 фаизинин реаллашмасыны һәјата кечириләр.

Гәрб итгисадчыларынын прогнозуна кәрә 2000-чи илдә дүнја тәсәррүфатына 300-600 ири трансмилли ширкәт һөкмранлыг етмәлидир, һәммин ширкәтләрин әксәријјәти чохсаһәлидир.

Бу вахт 300 бөйүк трансмилли ширкәт дүнја үмуми мәһсулунун 75%-ни өз әлиһә алачагдыр. Бунунла да истәһсал вә хидмәт үзрә мүүјјән мәһнада өз нүфуз даирәләринин артмасы сijasәгинин бир гисмини һәјата кечириләр. Мәсәлән, Исвеч автомобил Консерни "Волво" дүнјада чох мәшһурдур. О, јалныз автомобил бурахмыр. Һәммин трансмилли ширкәтин Исвечин өзүндә 30, харичдә 10-ларла мүхтәлиф истигамәтли чәмијјәти мөвчуддур. Онлар, кәми мотору, тәјјарә мүһәррики, диқәр мәһсуллар, һәтта пиво ("Приппс") истәһсал едирләр.

АБШ-да 500 ән ири трансмилли ширкәтин һәр биринин мүүссисәсиндә 11 саһә, даһа бөйүкләриндә исә 30-50 саһә әһагә едилмишдир.

Инкилтәрәдә 100 ән бөйүк сәнаје ширкәтинин 96-сы, Алманијада 78-и, Франсада 84-ү, Италијада 90-ы чохсаһәлидир.

Јүксәк истәһсал базасына малик олан трансмилли ширкәтләр кәјфијјәтли әмгәә истәһсалы вә сатышы үзрә планлашма сijasәти јеридиләр. Бу планлашдырма әсасән ана чәмијјәтләр чәрчивәсиндә апарылыр вә гыз чәмијјәтләрә дә јайылыр.

Трансмилли ширкәтләр капитал гојулушу вә елми-тәдгига ишләри үзрә дә гитә вә бейнәлхалг мијјасда динамик сijasәти јеридиләр.

Трансмилли ширкәтләр кениш мүдахилә үчүн дүнја базарыны әла аймагын мүхтәлиф формаларындан истифадә едирләр. Бу формалар мугавилә мүнәсибәтләринә әсасланыр. Трансмилли ширкәтләрин итгисадијјатындакы бу формалар ашағыдакылардыр:

лисензијалашдырма; франчајзинг; идарәчилик үзрә мугавиләләр; техника вә маркетинг хидмәти, кәстәрилмәси: мүүссисәләрин һә тәрәфли истифадәјә верилмәси; мүштәрәк мүүссисәләр јарадылмасы

вә ајры-ајры әмәлијјатларын јеринә јетирилмәси үзрә вахт мөһлулијјәти гојулмасы.

Трансмилли корпарасијаларын фәалијјәтиндә практикы чәһәтдән бу формалар арасында дәгиг сәрһәд гојмаг гејримүмкүндур. Онлар ајрылыгта истифадә едилмир вә чох вахт говушур-чулғашыр. Онлар харичи инвестисијалашмаја алтернатив дејил, ону тамамлајырлар.

Лисензија разылашмалары даһа кениш јайылмышдыр. 1990-чы илдә трансмилли ширкәтләрин лисензија мугавилләри 1970-чи илдәкиндән 10 дәфә артыг олмушдур.

Лисензијалашма мугавиләси һүгугу сәнәддир. Бу сәнәдә әсасән лисензијаны верән мүүјјән мөбләг мугавилиндә ону алаһа хүсүси һүгуг верир. Лисензијанын верилмәси ширкәт дахили вә еләчә дә харичи канал васитәси илә технолокијанын верилмәси шәклиндә ола биләр.

Лисензија үзрә мугавиләнин хүсүси бир формасы франчајзингдир (франшиза). Франчајзинг - үзүн мүддәтә нәзәрдә гутулан лисензија мугавиләсидир, франчајзер ону алап мүүссисәјә мүүјјән һүгуг верир. Бу һүгуг тичарәт маркасында, фирманын адындан, техникы јардым хидмәтиндән истифадә етмәји, ишчиләрин ихтисасыны артырмагы вә с. нәзәрдә тутур.

Заводун -мүүссисәнин мугавилә әсасында там верилмәси дә кениш јайылыбдыр. Бу мугавиләдә трансмилли ширкәт һәр бир иши, фәалијјәт даирәсини өз әһтәсинә кәтүрүр.

Трансмилли ширкәтләрин фәалијјәтиндә әсас формалардан бири дә онларын харичдә хүсүси инвестисија чәмијјәтләри јаратмасыдыр. Бу өзәјин вәзифәси вә тәрәфмугабил (јолдашлыг) мүүссисәләрини инвестисија илә тәмин етмәк вә беләликлә дә онларын мәһсулларынын рекион үзрә һәрәкәтинә көмәк етмәкдир. Африкада епиртсиз ички олан "Пепси-кола" вә "Кока-Кола"-нын сатышы да бу гадлада бейнәлхалг ширкәт васитәси илә һәјата кечирилир. Әлкәләрин чохунун харичи фәалијјәти, харичи итгисади әлағәләринин характери трансмилли ширкәтләрин фәалијјәти илә мүүјјән едилир.

Һазырда бүтүн трансмилли ширкәтләрин харичи инвестисијасы харичи тичарәтә нисбәтән даһа бөйүк әһәмијјәт кәсб едир. Трансмилли ширкәтләр бүтүн дүнја үзрә хүсүси бөлмәнин мәһсулдар капиталынын тәрибән 33%-нә вә харичә бирбаһа инвестисијанын 90%-ә нәзарәт едирләр.

Трансмилли ширкәтләрин саһәви гурлушу да кенишдир. Белә ки,

Франшиза-фр.күзәшт, сәрбәстлик.

бејнэлхалг ширкәтләрин 60%-и истехсал даирәси илә, 37% хидмәт вә 3%-и е'мал сәнајеси вә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғулдурлар.

Америкада чыхан "Форчун" журналынын вердији мә'лүматә корә дүнјада 500-ән бөјүк бејнэлхалг ширкәтин ишиндә 4 комплекс электроника, нефт е'малы, кимја вә автомобил вә машин гәјыру бөјүк рола маликдир.

Һәмин 500 бөјүк ширкәтин чәми активинин 80%-и бу комплексләрин пәјына дүшүр.

Трансмилли ширкәтләрин рекионат-сәһәләр истигамәтиндә инвестисија гојулушу чох характерикдир. Бурада "җени сәнаје өлкәләринин" е'мал сәнајесинә инвестисија гојулушуну гејд етмәк олар. Нисбәтән касыб өлкәләр үчүн башга сijasәт нәзәрдә тутулур. Трансмилли ширкәтләр бу өлкәләрдә һасилат сәнајесинә капитал гојулушуна үстүнлүк верирләр. Әсас мәгсәд исә әмтәә ихрачыны һәјата кечирилмәсидир. Бурадан да трансмилли ширкәтләрин өзләри арасында кәскин рәгабәт кедир.

Өз истехсал етдикләри әмтәәләри јерли базарларда јерләшдирмәје чалышырлар. Беләликлә, трансмилли ширкәтләр бу вә ја дикәр өлкәни бејнэлхалг игтисади мүнәсибәтләр системиндәки тәләжини мүәјјән етмиш олар.

Трансмилли ширкәтләрин истехсал, инвестисија, тичарәт вә сәһәләрдәки кениш фәалијјәтләри онлара имкан верирки, истехсал вә бөлкү үзрә бејнэлхалг тәнзимләјичи ролу ојнасынлар. Һәтта БМТ експертләринин фикринчә онлар дүнја игтисади интеграсијасын тә'сир кәстәрә билирләр.

Бүтүнлүкдә трансмилли ширкәтләр чох мүрәккәб вә даими һәрәкәтдә-инкишафда олан бир феномен олуб дигтәти чәлб едирләр.

Трансмилли корпарасијалар һәтта ән'әнәви олараг дөвлә мәнәфејинәхидмәт едән сәһәләрә дә мүдахилә едә билирләр.

Әлбәтдә бурада һечдә сәһбәт трансмилли корпарасијаларын рәһ бәрлији алтында дүнја игтисадијјатынын там интеграсијасындан кетмиш мир. Трансмилли корпарасијалар јүксәк мәнфәәт кәтүрә биләчә чәрчивәдә интеграсија вә бејнәлмиләлләшмәни нәзәрдә тутурлар.

Трансмилли корпарасијалар иш апардылары өлкәләрин игтисади сijasәтинин әксинә өз фәалијјәтләрини гурдугла негатив һаллар сәбәб ола биләрләр.

Гәрби Авропа өлкәләринин, Јапониянын вә "җени сәнаје өлкәләринин" мүнәрибәдән сонракы дөврү кәстәрир ки, онлар актив харики игтисади сijasәт апардыгда вә дүзкүн структур сijasәти јеритдик милли капитал трансмилли корпарасијаларла рәгабәтә киришә биләр.

VII фәсил

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ МҮНАСИБӘТЛӘР СИСТЕМИНДӘ ИНКИШАФ ЕТМӘКДӘ ОЛАН ӨЛКӘЛӘРИН ЈЕРИ

1. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әсас социал-игтисади әламәтләри.
2. Бејнәлхалг әмтәә мүбадиләсиндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин јери вә ролу.
3. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин игтисадијјатында харики капитал.

1. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әсас социал-игтисади әламәтләри

XX әсрин икинчи јарысында бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин инкишафында ән кәзәчарпан чәһәтләрдән бири кечмиш мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин ролунун артмасыдыр. Бу өлкәләрә игтисади әдәбијјатларда бә'зән азад олмуш өлкәләр, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр, "Үчүнчү дүнја" өлкәләри, "Чәнуб өлкәләри", "Кәнар өлкәләр" вә с. дејилир. Бу дөвләтләрдә 3,2 милјард адам јашајыр. Онларда чох мүрәккәб социал-игтисади просесләр кедир. Беләликлә XX әсрин 60-чы илләриндән башлајараг инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин инкишафында дифференциалашма мејли өзүнү кәстәрир. 1950-чи илләрдә һәмин өлкәләрдән игтисади чәһәтдән нисбәтән "ирәли атылан" 36 өлкә, о өлкәләр үчүн орта һәдд тәшкил едән 54 дөвләти 2,4 дәфә, зәиф инкишаф етмиш 36 дөвләти исә 5,4 дәфә кечмишләр.

1992-чи илдә биринчи група дахил олан 19 өлкә, орта һәдди 2,9 дәфә, ашағы група дахил оланлары исә 12,2 дәфә кечмишдир. Бунунла да һәр бир груп дахилиндә дә ајры-ајры өлкәләрин инкишафында нисбәт дәјишиклији мүнәһидә олунур.

Бу чүр дифференциалашма просесинин нәтичәси олараг ики бөјүк гүтб јаранмышдыр. Бир гүтбдә "Нефт сәдасы" әсасында инкишаф едән өлкәләр дајаныр. Бура Гатар, Күвәјт, Б.Ә.Ә., Багам, Бермуд, еләчә дә Чәнуби-Шәрги Асија вә Латын Америкасынын "җени сәнаје өлкәләри" дахилдир. Дикәр гүтбдә исә фактики олараг дургун халында олан касыб дөвләтләр чәмләшмишләр. Бу категоријадан олан дөвләтләрин сајы 48-дир. Бурада Африканын бә'зи дөвләтләриндә, о чүмләдән Мозамбикдә һәр нәфәрә илдә 80 доллар үмуми милли мәнсул дүшүр. Һәбәшистанда, Танзанијада бу кәстәричи 100, Сүјерра-Леонеда 140, Бурундидә 180, Угандада 190,

Чад вә Руандада 200, Непалда 160, Бутан вә Вьетнамда 170 дөңгөзлөк тәшкил етмишдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр инкишафындагы бу үзгәрешләрнең мөхтәлифликләре бахмајараг онларын инкишафында мөјјән үмуми чәһәтләрдә мөвчуддур.

Бунлардан ашагыдакылары гејд етмәк олар
-инкишаф етмәкдә олан өлкәләр чох укладлы олмасы;
-биринчи група дахил олан өлкәләр истисна олмаша, онларын мәһсулдар гүввәләринин зәиф инкишафы;

-сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын, сәнаат инфраструктураның керәтмәләре;
-дүңја тәсәррүфаты системиндә асылы вә кәнар вәзијәтләре олмалары.

Демәли, һәммин өлкәләр интисадијјаты чох укладлы, сәнаат интисади гурулуша әсасланыр. Бунларын бир чохунда капиталист уклады илә јанашы гәбиләјә әсасланан уклад, патриархал мүнәсибәтләр мөвчуддур. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр интисадијјатында дәвләт уклады (тәсәррүфат формасы) бөјүк рол ојнајыр.

Дәвләт бөлмәсинин инкишафында капиталист саһибкарлығынын кенишләндирилмәси курсу-сјасәти әсас кәтүрүлүр. Одур ки, дәвләт капитализми јараныр вә инкишаф едир.

Бу өлкәләр интисадијјатында кәнд тәсәррүфаты үстүңлүк тәшкил едир - кәнд өлкәсидирләр.

Хүсуси капиталист укладында мөхтәлиф формаларда капиталист мүлк ијјәти мөвчуддур. Бәзиләриндә капиталист базар мүнәсибәтләре системи јараныр, бәзиләриндә хүсуси нөв дәвләт интисади капитализми формалашыр. Нисбәтән керидә гәлмәш өлкәләрдә милли хүсуси капиталист уклады формалашмаг үзрәдир. Бу өлкәләрдә әмәлә кәлән вә инкишаф етмәкдә олан дәвләт капитализм о гәдәр дә мәркәзи мөвгәдә дејил. Бурада капитализм инкишафы башгасыны "јамсыламаг" башгасына "охшамаг" кәс едир, харичи капитал, технолокија вә идеолокија әсасланыр. Капитализм инкишаф модели элементләри арасында үзвү баглылы јохдур. Бу "охшатма" базарын јарадылмасындан башланыр. Лакин бурада әһалинин имканлы тәбәгәси һәр чүр зәрури шејрләри ала билир, бу исә дикәр тәбәгәнин базардакы иштиракын мәһдудлашдырыр вә онларын даһа да кәсыблашмасына сәбәб олур.

Бу өлкәләрдә капитализм инкишафы гејри-ардыгыл, гејри-бәрабәр характерә маликдир. Бу өлкәләрдә олан ән үмуми чәһәт онларын кәсыблыгы, әһалинин чохлуғу ишсизлијин чох олмасы инкишаф етмиш сәнајә өлкәләринә борчлу олмалары, вә әһалинин сәвијәсинә көрә габагчыл шимал сәнаат

өлкәләриндән 20-50 дөңгөз кәри галырлар.

2. Бејнәлхалг әмтәә мүбадиләсиндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр интисадијјаты вә ролу

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр мүстәгил дәвләтләр кими дүңја бирлијинә дахил олмаша 70-чи илләр интисадијјатында бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә фәал иштирак етмәјә чәһд кәстәрирләр.

Бу өлкәләр интисадијјатында әмәк бөлкүсүндә иштирак етмәсинин объектив зәрурлији ондан ирәли кәлир ки, онлар тәкрат истәһсал үчүн вачиб олан бир чох мәһсул бураша билмирләр. Әз нөвбәсиндә онлар инкишаф етмиш сәнајә өлкәләри үчүн учуз хаммал вә ишчи гүввәси мәнбәји һесаб олурлар.

Беләликлә, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн бир чох тәсәррүфат фәалијјәтинә гошула билирләр. Илк нөвбәдә хаммал вә әмтәә истәһсалы илә интисади еһтијатларын һәрәкәти тәмин едилир. Бејнәлхалг тичарәт һәммин өлкәләр үчүн, хүсусилә кәсыб өлкәләр үчүн харичдән олан кәлирин әсас мәнбәји һесаб олур. Лакин инкишаф етмиш өлкәләрдә тәбии хаммалын, енержи вә материал тутуму азалдыгы үчүн бејнәлхалг тичарәтдә бу сәһәнин хүсуси чәкисинин азатма мејли өзүнү кәстәрир. 1991-чи илдә һәммин сәһә дүңја иштиракынын 25 фаизини тәшкил етмишдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр интисадијјатында ән-әнәви әмтәә мүбадиләси нисбәти дүјишир. Мәсәлән, 70-90-чы илләрдә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр интисадијјатында Африканын хүсуси чәкиси хејли азалараг 17%-дән 8%-ә енмишдир. Иштиракын әсасыны хаммал тәшкил едән өлкәләрдә әлава вәсәитә кәскин еһтијач вардыр. Ајдындыр ки, бу вәсәитин олмамасы онларын дүңја базарындакы ролуну ләңкидә биләр.

Иштиракда әсас истигамәт дүңја базарында өз мөвгәјини артырмаг сјасәтидир. Иштирак едилән хаммалын јенидән емәли вә јени нөв мәһсул кими дүңја базарына чыхармаг сјасәтидир. Беләликлә, дүңја иштиракында инкишаф етмәкдә олан өлкәләр интисадијјатында хүсуси чәкиси артыр. 1993-чү илдә 1987-чи илдәкинә нисбәтән иштиракын физики һәмми 10%-дән чох артмышдыр.

Сон вахтлар һәммин өлкәләрдә машын вә аваданлыг иштиракы сүрәтлә артыр. Мәсәлән 1970-1991-чи илләрдә машын вә аваданлыгларын иштиракы 90 дөңгөз артмышдыр. Бүтүн сәнајә мәһсулу иштиракы артмынын 35,7, үмуми әмтәә иштиракынын исә 22 фаизи һәммин мәһсулларын пәјяна дүшүр. Ајдындыр ки, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә һәр бир өлкәнин өзүнә мәхсус иштиракы мөвчуд олур. Мәсәлән, тәгрибән он ики өлкә (Иран, Кинго, Лаос, Боливия, Парагвај вә с.) хаммал иштиракы һесабына бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә мөјјән

нүфүз газаныр. Галан өлкөлөр исә е'мал сәнајеси мәнсулунун харичи базара чыхарылмасына үстүнлүк верирләр. Бурада да "Јени сәнајә өлкөләри" даһа чох үстүнлүк тәшкил едирләр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкөләрин мөвгеји барәдәки вәзијјәтә характеризә етдикдә белә гәрара кәлмәк олур ки, зәиф инкишаф едән өлкөләр бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләр системиндән кәнар едиләчәкләр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкөләрин бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнә иштракында мұхтәлиф формада хидмәтләр, туризм, ишчи гүввәсинин ихрачывә с. бөјүк рол ојнајыр. Мисирдә харичдә ишләјәнләрин әмәк һаггы кими олан кәлириндән вә харичи көмәклән сонра туризмдән олан кәлир әсас јер тутур.

Харичи туризм сон вахтлар Түркиядә даһа сүр'әтлә артыр. Умумдунја мигјасында туризмин орта артымы 4% олдугу һалда Түркиядә 8% тәшкил едир.

2005-чи илә Түркияә туризмдән олан кәлирә көрә дүнјада 6-чы јери тутачагдыр. О, рәгабәтдә туризмин кениш инкишаф етдијә Јунаныстан вә Испанияја галиб кәлир.

Ишчи гүввәсинин ихрачындан (әмәк һаггы) әлдә олан валјута д. бөјүк рол ојнајыр. Мәсәлән, һәмин маддә үзрә олан кәлир Пакистанын игтисадијјатына күчлү тә'сир елир. Пакистанда һәмин кәлир әмтәә ихтирачы вә хидмәтдән олан кәлирдән 5 дөфә артыгдыр. һәмин көстәричи Мисирдә 40%, Мароккода 50% Түркиядә 6-%, Һиндистанда 80% тәшкил етмишдир.

Ишчи гүввәсинин ихрачына валјута мәнбәи кими бахылмасы нәтичә етибары илә һәмин өлкөләрә имкан верир ки, онлар мүәјјәк мәнәда харичдә ишләмәк үчүн мүтәхәссис һазырланмасы үзрә ихтисаслашма апарылмасыны даһа кенишләндирсинләр.

Ишчи гүввәси ихрачындан олан валјута кәлири бу өлкөләрдә илдә (сон вахтлар) 10% артыр.

3. Инкишаф етмәкдә олан өлкөләрин игтисадијјатында харичи капитал

Инкишаф етмәкдә олан өлкөләр "Касыбчылыг мәнкәнәсиндән чыхмаг үчүн игтисадијјатын габагчыл саһәләрини марагландырмаг харичи капиталын чәлб едилмәсинә шәраит јаратмаг, инвестици имканларыны артырмаг зәрури инфраструктура саһәләрини формалашдырмаг вә с. проблемләрин һәллини гаршыја мөгсәд гојур. Харичи саһибкарлар үчүн күзәштләрә әсасланан хүсуси игтисади зоналар јарадылыр.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә 1992-чи илдә инкишаф етмәкдә

олан өлкөләрә бирбаша инвестисија 51,5 милјард доллар тәшкил етмишдир ки, бу да 1980-чы илләрин орта иллик һәчминдән 2 дөфә артыгдыр. 1994-чү илдә исә харичи капиталын һәчми 173 милјард доллара чатмышдыр. Бу өлкөләрин өзләри исә 1993-чү илдә харичә 14 милјард доллар капитал гојмушлар.

Америка мүтәхәссисләринин һесабламаларына көрә јахын вахтларда инкишаф етмәкдә олан өлкөләрдән харичи капитала даһа чох мараг көстәрән өлкә Чин, Һиндистан, Индонезија, Мексика, Бразилија олачагдыр.

Харичи капиталын демәк олар кы 80%-и әсасән Шәрји Асија вә Латын Америкасы өлкөләринин игтисадијјатына јөнәлдилир. Ајдындыр ки, игтисади чәһәтдән зәиф өлкөләр вә гејри-сабит сијаси вәзијјәт шәраитиндә харичи капиталын чәлб едилмәси чәтинләшир.

Белә вәзијјәтдә анчаг ајры-ајры дәвләтләрин көмәјинә үмүд едирләр.

Бејнәлхалг валјута фондунун аналитикләринин мә'луматына көрә дүнја үзрә һокумәт хәтти илә көстәрилән көмәјин һәчми 1994-чү илдә 59 милјард доллара бәрәбәр олмушдур. Сонралар бу көмәјин һәчми азалмышдыр. 1990-чы илләрдә инкишаф етмиш сәнајә өлкөләринин инкишаф етмәкдә олан өлкөләрә дәвләт гарышмасы жүксәк һәддә чатдыда бу рәгәм 12 млрд. доллар азалдымышдыр. Бунула јанашы игтисади әмәкдашлыг тәшкилатынын вә игтисади инкишаф тәшкилатынын бу чүр көмәк фонду үмуми милли мәнсулун чәмиси 0,3%-ни тәшкил едир. БМТ һәмин һәддин 0,7%-ә чатдырылмасына чалышыр.

Чох характерик һалдыр ки, бу көмәкләр һечдә әвәзсиз дејилдир. Олур ки, Африка өлкөләринә олан көмәклијин демәк олар ки, јарысы фаиз шәкилиндә Гәрбә гајтарылыр. Мәсәлән, Африка гитәсинин бир чох өлкәсинин борчунун һәчми (90-чы илин орталарына) 211 милјард доллара бәрәбәр олмушду. Бу рәгәм һәмин өлкөләрин ихрачдан олан кәлириндән 2 дөфә артыгдыр.

Африка дәвләтләринин чәми борчу 313 милјард доллар тәшкил едир. Бу һәмин өлкөләрин ихрачатындан олан кәлирдән 2,34 дөфә артыгдыр.

Ән чох борчу олан өлкә (1994-чү илдә) Мексика-125 милјард доллар вә Чиндир- 111 милјард доллар.

Асија өлкөләриндән - Таиланд, Чәнуби Кореја, Индонезија, Һиндистан, Филиппинин харичи борчлары артмышдыр. 1994-чү илдә бүтүнлүкдә инкишаф етмәкдә олан өлкөләрин харичи борчлары 1,7 трилјон доллар тәшкил едир ки, бунун да јарсы Асија өлкөләринин пәјына дүшүр. Бу мүасир тарихи дөврдә ән чох борчдур. Бахмајараг ки, сон вахтлар Латын Америкасы дәвләтләринин борчунун артымы

нисбәтән азалмышдыр (3%), һәр һалда Асија өлкәләриндә орта һесапла әһалинин һәр нәфәринә дүшән борчун һәчми 250 доллар тәшкил етдији һалда, бурада 1000 доллара бәрабәрди.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мөвчуд борчу әсасән хусуси капитал гојулушу үзрәди.

Асија өлкәләринә ән чох кредит верән өлкә Јапониядыр. О. 236 сонра АБШ 147, Алманија 106, Франса 103 млрд доллар кредит вермишди. Бир чох һалларда касыб дөвләтләр борчлары гәјтара бил-мәдији үчүн кредиторлар бу борчлары силмәк мәчбуријјетиндә олур.

Бә'зи мә'луматлара көрә 25 өлкәнин 80-чи илләрдән татаи борчларынын 75-100% силинмәси көзләнилир.

Кечмиш мөвзуларда вургуландыгы кими бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн формалашмасында трансмилли ширкәтләрин хусуси ролу вардыр. 80-чи илләрдән е'тибарән трансмилли ширкәтләрләр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мүнәсибәтләри јахшылашмаға башламышдыр.

Инкар едилмәз фактдыр ки, "Үчүнчү дүнја" өлкәләринин инкишафында бејнәлхалг ширкәтләр һәлледији рол рјнамышлар.

Онларын көмәклији сәјасиндә:

-текстил, тикиш, электрон сәнајеси вә с. үчүн истехсан технолокијасы алмышлар. Трансмилли ширкәтләр һәм инвестор кими, һәм дә инвестисија маллары, технолокијасы (лисензија) көндөрәнләр кими бөјүк рола маликдиләр;

-инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин хаммал ихрач едән өлкәдән һазыр мөһсул ихрач едән өлкәјә чеврилмәсинә көмәк етмишләр. Бу итгисадијјатда структур дәјишликлијинә даһа зәмин јаратмышдыр;

-трансмилли ширкәтләр һәмин өлкәләрдә техноложии јенилијинә јарадылмасына зәмин һазырламышлар;

-трансмилли ширкәтләр инкишаф етмәкдә олан дүнја өлкәләриндә мөшғуллуғун јахшылашмасына зәмин јарадыр.

Бејнәлхалг тәшкилатлар инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә трансмилли ширкәтләрин техники јардымындан истифадә етмәји төвсијә едир.

Һәмин дөвләтләрин һөкүмәтләри дә өз нөвбәсиндә трансмилли ширкәтләрин чөлбедилмәсинә чалышырлар.

Буна чаваб олараг көстәрмәк лазымдыр ки, Американын "Ченерал Моторс" компанијасы 2005-чи илә асија - сакит океан базарында ө капиталыны 2 дөфә артырмағы вә пајыны 10%-ә чатдырмағы нәзәрдә тутур. Бу мәгсәдлә дә һәмин чәмијјәт Филиппин вә Таиландда 1 млрд. доллар дөјериндә завод тикдирмәји нәзәрди тутмушдыр. Завод машын вә еһтијат һиссәләри бурахачагдыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ МҮНАСИБӘТЛӘР ВӘ "ЈЕНИ СӘНАЈЕ ӨЛКӘЛӘРИ"

1. "Јени сәнаје өлкәләри"нин үмуми характеристикасы.
2. ЈСӨ итгисади моделинин әсас чәһәтләри.
3. ЈСӨ бејнәлхалг әмәк бөлкүсү системиндә.

1. "Јени сәнаје өлкәләри"нин үмуми характеристикасы

XX әсрин 60 - 80 -чи илләриндән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин үмуми гурулушунда глобал дәјишликликләр башлајыр. Онларын чәркәсиндән "јени сәнаје өлкәләри" (вә јахуд јени сәнаје итгисадијјаты) сечилиб ајрылып. ЈСӨ өзүндә бүтөвлүкдә халг тәсәррүфатында вә социал-итгисади гурулушунда көклү дәјишликликләр олмушдыр.

ЈСӨ бир чох чәһәтләринә көрә бүтүнлүкдә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән вә еләчә дә инкишаф етмиш сәнаје өлкәләриндән фәргләнирләр. Латын Америкасынын вә Асијанын ЈСӨ инкишафыны тәһлил етдикдә бу характерик чәһәтләр даһа ајдын көзә чарпыр.

Латын Америкасы өлкәләриндәки ЈСӨ -нүн ролуну азалтмадан гејд етмәк олар ки, Асијанын ЈСӨ адланан Чәнуби Корейја, Тајван, Һонгонг, Сингапур азад олмуш бир чох дөвләтләр үчүн нүмунә ола биләр. Бурада истәр халг тәсәррүфатынын дахили инкишаф динамикасы вә истәрсә дә харичи итгисади нүфуз даирәси мүнәсибәтләринин кенишләнмәси тәчрүбәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Мә'лумдыр ки, ЈСӨ сырасына Асијанын "дөрд әждаһа" адланан Чәнуби Корейја, Тајван, Сингапур, Һонгонг вә Латын Америкасында - Аркентина, Бразилија, Мексиканы аид едилрләр. Бурада ЈСӨ анлајышынын ишләдилмәси сәнајенин јени нөвү мә'насында дејил, итгисади инкишаф бахымындан јени олмасы нәзәрдә тутулур.

Көстәрилән ЈСӨ инкишаф етмәкдә олан өлкәләр ичәрисиндән инкишаф етмиш илк далға, илк нәсилдир.

Дүнја тәсәррүфат системинин формалашмасы, итгисади мүнәсибәтләрин бејнәлмилләшмәси керидә галмыш дикәр өлкәләрин дә инкишафына зәмин јарадыр. Белә ки, һазырда икинчи нәсл кими:- Малајзија, Таиланд, Һиндистан, Чили; үчүнчү нәсл кими - Кипр, Тунис, Түркийә вә Индонезија; дөрдүнчү нәсл кими - Филиппин вә Чинин чәнуб әјаләтләринин ЈСӨ кими инкишафыны гејд етмәк олар.

Нәтижәдә "җени сәнајечилик" зоналары мејдана кәлир, иғтисади артым гүтбү жараныр, диқәр рекионлара тә'сир едән јени гүввәләр баш верир. Ајдындыр ки, ајры-ајры дәвләтләрин бу кими ЈСӨ адландырылмасынын әсасында бөјүк иғтисади кәстәричиләр дајаныр. Бурада БМТ -нин методикасы илә ашағьдакы кәстәричиләр өсәс кәтүрүлүр:

- һәр нәфәрә дүшән үмуми дахили мәһсулун һәчми;
- һәмин мәһсулун иллик орта артым сүр'әти;
- үмуми дахили мәһсулда е'мал сәнајесинин хусуси чәкиси. Бу 20% -дән артыг олмалыдыр;
- ихрач едилмиш сәнајә мәһсулунун һәчми вә үмуми ихрачда онун хусуси чәкиси;
- харичә бирбаша инвестисиянын һәчми.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, бүтүн бу кәстәричиләр үзрә ЈСӨ инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән фәргләнмәклә јанашы, һәтта бә'зән инкишаф етмиш өлкәләри дә габаглајырлар. Мәсәлән, Тајван 1952-1993 -чү илләрдә өзүнүн үмуми дахили мәһсулуну 170 дәфә артырмышды (һәмин мүддәттә әһалиси 2,5 дәфә артмышдыр). Харичи тичарәт дөвријјәси - 534,6 дәфә чоһалмышдыр. Орта иллик иғтисади артым 8,7%, инфлјасия сәвијјәси 3,6% олмушдыр. Сосиал артым кәстәричиләринә көрә Тајван дүнянын ән габагчыл өлкәләри сырасындадыр. Һәр нәфәрә дүшән милли мәһсулун һәчми 12 мин доллар бәрабәрди. Бунунла јанашы 1960 -1990 -чы илләрдә бүтүнлүкдә Асия рекиону өлкәләринин иғтисади инкишафы 5%, Европа өлкәләрининки исә 2% тәшкил етмишди. Тајван илә јанашы 90 -чы илләрдә иғтисади артым Чәнуби Корейда 8%, Сингапурда 8%, Малајзијадә 9% -дән артыг олмушдыр. Ајдындыр ки, бүтүн бунлар әһалинин һәјат сәвијјәсинин артмасында өз әксини тапмыш олур. Белә ки, 1960 - 1990 -чы илләрдә бу өлкәләрдә һәр нәфәрә дүшән иллик кәлир 4 дәфә артмышдыр.

Бейнәлхалг експертләрин прогнозларына көрә Шәрғи Асия үмуми милли мәһсулун һәчми бахымындан 2010 -чу иләдәк Гәрби Европаны, 2020 -чи иләдәк исә Шимали Американы өтү кечәчәкди.

Асиянын "җени сәнајә өлкәләри"ндә дахили үмуми мәһсулун артым сүр'әти % илә

өлкәләр	1980-1990 чы илләрдә орта һесабла	1993 -чү ил	1994 -чү ил
Чәнуби Корейа	9,9	6,4	7,6
Тајван	8,3	6,7	6,9
Һонгонг	7,1	5,4	5,5
Сингапур	6,3	6,0	6,1
Малајзија	5,1	7,6	7,5

2. ЈСӨ иғтисади моделинин әсас чәһәтләри.

Һәмин өлкәләрин иғтисади инкишафыны тәһлил етдикчә характерик чәһәтләр ајынылыгы илә өзүнү бирузә верир. Мәсәлән, Чәнуби - Шәрғи Асия дәвләтләри сырасындан Сингапур 1995 -чи илдә "сәнајечә инкишаф етмиш" өлкә статусу алмышдыр. Бу ады иғтисади әмәклашлыг илә инкишаф тәшкилаты рәсми олараг тәлтиф етмишди.

Сон үч онилликдә Сингапурдакы иғтисади вә сијаси сабитлик она имкан вермишдир ки, һәр нәфәрә дүшән үмуми милли мәһсулун һәчминә көрә ән габагчыл өлкәләр сырасына чыхсын. Өлкәнин сәнајесинин артым сүр'әти илдә 8,4% -ә бәрабәр олмушдыр ки, бу да әһалинин һәјат сәвијјәсинин орта һесабла 7 дәфә артмасына сәбәб олмушдыр. Һәр нәфәрин орта иллик кәлири 1995 -чи илдә 22,3 мин доллар тәшкил етмишди. Һәмин өлкәләрин иғтисади инкишаф моделин тәһлил етдикдә, илк нөвбәдә дахили вә харичи амилләр аראшдырылтыр. Бу ики груп аминин објектив характери һәр бир дәвләтин баланслашдырылмыш, чевик сијасәти илә тамамланыр, Илк нөвбәдә бу өлкәләрин инкишафында харичи иғтисади амилләрин хусусијјәтләринә нәзәр салаг.

Дүня тәчрүбәсиндән мәлүмдыр ки, һәр бир өлкә бейнәлхалг иғтисади әмәклашлыг гошулудта илк нөвбәдә харичи инвестисиянын чәлб едилмәсинә вә харичи тичарәтин артмасына стимул јарадырлар. Бу заман бу өлкәләр өз иғтисадијјатларында структур дәјишикликләри апарыр, һәр бир өзәкдә - вәсиләдә техноложии дәјишиклик едир, даһа елм тугумлу мәһсул истеһсалына кечирләр.

Харичдэн кәлән кәлир һесабына даһа перспективли, кәлирли саһәләр модернләшдирилир. Инкишаф етмиш өлкәләр - АБШ, Алманија, Јапония мәһз һәмин јолу кечмишләр. Бејнәлхал иғтисади әмәкдашлыға АБШ хаммал, буғда, памбығ, мис, көмүр вә с. ихрачы илә башламышдыр. АФР 50 -чи илләрдә көмүр, гара металл, кимја мәһсуллары ихрачы илә, Јапония - тохучулуғ мәһсуллары, металл, кимја мәһсуллары илә башламышдыр.

60 -чы илләрдә Шәрғи Асияның вә Латын Америкасының бәһз өлкәләри - "јени сәнајә өлкәләри" белә јол сечмишләр. Бунларын һамысы иғтисади артымын харичи аминдән (харичи мәнбәјиндән) фәал истифадә етмәјә башламышлар. Бу мәнбәләрә һәр шәјдән әввәл сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдән харичи капиталын, техника вә технолокијанын чәлб олунмасыны аид етмәк олар.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр сырасында ЈСӨ -нин ајрылмасы сәбәбләрини арашдырдыгда ајдын олур ки, бу өлкәләр һәр шәјдән әввәл инкишаф етмиш өлкәләрини иғтисади вә сийаси марағ даирәсиндә олмушлар. Мәсәлән, Тајван вә Чәнуби Кореја үзәриндә АБШ -ын сийаси марағы күчлүдүр. Бу Шәрғи Асия өлкәләринә "Коммунист тә'сири"нә гаршы олан бир һәрәкәт иди. Бу өлкәләрә һәр чүрә иғтисади јардым вә һәрби көмәк кәстрилирди. Мәсәлән, Тајвана 1,5 млрд. доллар јардым едилмишди. 1950 -1965 -чи илләрдә АБШ -ын Тајвана етдији јардым чәми инвестисияның 34%-нә бәрәбәр иди. О чүмләдән инфраструктураја гојулан инвестисияның 74%, кәнд тәсәррүфатына гојуланын 59% вә сәнајәје гојуланын 13% АБШ -ын пәјына дүшүрдү. Бүтүн бунлар Тајваның иғтисади инкишафына бөјүк тәкан вермишләр. ЈСӨ -нин мүасир иғтисади гурулушунун формалашмасында бирбаша инвестисияның бөјүк ролу олмушдур. 80 -чи илләрин биринчи јарысында ЈСӨ иғтисадијатына чәлб едилән бирбаша инвестисия бүтүнлүкдә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә гојулан бирбаша капитал гојулушунун 42% -нә бәрәбәр олмушдур. Инкишаф етмиш өлкәләрдән ән чоһу АБШ һәмин өлкәләрә бу чүр саһибкарлығ характерли капитал гојмушдур. Бу типли капитал гојулушу харичә олан чәми капитал гојулушунун 10% -ни тәшкил етмишди. һәмин өлкәләрә бирбаша инвестисияның һәчминә көрә Јапония икинчи јердә дајаныр.

ЈСӨ сәнајеләшмәсиндә вә ихрач едилән мәһсулларын рәғабәт габилитәтинин артмасында Јапония инвестисиясының бөјүк ролу вардыр. Мәһз бу бирбаша инвестисиялар бу өлкәләрин е'мал сәнајеси мәһсуллары ихрачының артмасына күчлү тә'сир етмишди.

Тәкчә 1982-1985 -чи илләрдә бу бирбаша инвестисиялар Тајвандә 2 дәфә, Һонгконгда 61% артмышдыр. һәмин дөврдә Јапония капиталының көмәклији илә бөјүк истәһсалат базасы

формалашмышдыр ки, бу да һәмин өлкәләрин јүксәк кејфијәтли һазыр мә'мулат ихрач етмәсинә әсас јаратмышдыр.

80 -чи илләрдән башлајарағ Чәнуби Корејада Јапония инвестисиясы чәми харичи инвестисияның јарысында чоһуну тәшкил едирди. Она көрә дә орада дэзкаһ, електрик аваданлығлары, дәннз кәмиләри вә с. истәһсалы үзрә комплекс јарадылмышдыр.

Асияның ЈСӨ үчүн харичи капиталын әсасән е'мал сәнајесинә вә хаммал саһәләринә јөнәлдилмәси характерли иди.

Латын Америкасының ЈСӨ -дә исә тичарәтә, хидмәт саһәсинә вә е'мал сәнајесинә даһа чоһ капитал ајрылырды. һәмин өлкәләрә харичи хүсуси капиталын мүдаһиләси о дәрәчәјә чатдырылыбдыр ки, фактики оларағ иғтисадијатын елә бир саһәси јохдур ки, орада харичи капитал олмасын.

Ашағыда Латын Америкасы вә Асияның ЈСӨ базарларына капитал гојулушунун кәлирлији % -лә кәстәрилмишди (1993):

Аргентина	— 57,96	Индонезија	— 78,67
Бразилија	— 83,5	Чәнуби Кореја	— 26,03
Мексика	— 39,87	Тајван	— 103,98
Чили	— 38,92	Таиланд	— 121,27
		Филиппин	— 165,18

Јухарыдакы кәстәричиләрдән ајдын көрүнүр ки, Асияның ЈСӨ -дә инвестисияның кәлирлилик дәрәчәси Латын Америкасы өлкәләрини хәјли габаглајыр. 60 -чы илләрин ахырларында дүнја тәсәррүфатының инкишаф вәзијәти елә характер алмышды ки, трансмилли корпорасияларын стратеги инкишафы илә үст-үстә дүшүрдү.

Асия региону өлкәләринә трансмилли корпорасияларын чәлб едилмәси ашағыдакы шәртләрә даһа чоһ бағлыдыр:

1. ЈСӨ -нин әлверишли чоһрафи вәзијәти. Бу өлкәләрин демәк олар һамысы дүнја тәсәррүфатының мәркәзи - АБШ вә Јапонияја јахын, дүнја тичарәт иғтисади әлаһәләринин кәсишдији јердә јерләширләр.

2. Бүтүн ЈСӨ -дә мүтләғијәт сийаси режими формалашмышды. Олар инкишаф етмиш өлкәләрә хәјирхаһлыгла бахырдылар, чүнки һәмин өлкәләрдә сийаси сабитлик тә'мин едилмишди, демократик вә сийаси дәјишикликләр иғтисади ислаһатларын хәјринә јөнәлдилмишди. Харичи инвесторлара јүксәк тәһлүкәсизлик тә'минаты верилирди.

3. Асијанын JCӨ əһалисиндə гејри-игтисади амил олса да, əмəксевəрлик, чалышганлыг, интизамлылыг, гəнаəтчилик чəһəтлəри дə бəјүк рола маликдир.

Асија вə Латын Америкасынын JCӨ моделлəри арасындакы өзүнəмəхсус жарышларда мəһз бу кəстəрилəн амиллəр һəллəдичи ролда маликдирлəр. Бу моделлəрин маһијəти нəдəн ибарəтдир?

Биринчи моделдə милли игтисадијјатын инкишафында əсасəн харичи базара, ихрачата үстүnlүк верирлəр.

Икинчи моделдə исə харичдəн алынан мəһсуллары əвəз ејтəрлəн мəһсул истесалынын артмасыны нəзəрдə тутурлар.

Биринчи модел илə кечəн əсрин ахырларында АБШ, 2 -чи дүңја мұһарибəсиндəн сонра Гəрби Аврона өлкəлəри, Јапонија вə нəһајəт Асијанын JCӨ ирəлилəмишлəр.

Икинчи модел исə əсасəн Латын Америкасынын JCӨ -нə хасдыр.

Дүңја тəчрүбəсиндəн мəлүмдүр ки, харичдəн алынан мəһсулларын əвəз едилмəsi үчүн истəһсалын тəшкили стратегијасы бə'зи инкишаф етмəкдə олан өлкəлəрин игтисади тəрəтисиндə бəјүк рол ојнамышдыр.

Бир чох инкишаф етмəкдə олан өлкəдə онлар үчүн лəзым олан зəрури, јени истəһсал саһəлəри јаранмышды, бир чох əсас саһəлəрдə өзлəини тə'мин етмк сəвијјəsi артмышды. Лакин белə бир стратегија тəсəррүфат структурнда тəхрибатчылыға зəмин јаратмышды. Бу стратегија илə игтисадијјатын динамик вə эффективли инкишаф мəрһəлəsi узун сүрмəмишди.

Бу хəтт илə игтисадијјатын модернлəшмəсини апаран өлкəлəрдə чидди бəһранлар баш вермишдир. Белəдир ки, дар чəрчивəдə фəалијјəт кəстəрəн милли игтисадијјат, һимəјəдарлыға əсасландыгда, харичи кампанијаларын рəғабəгиндəн кəнар, учуз кредит вə с шəраитиндə чевик, эффективли игтисади систем јарада билмəз.

Бурадан белə нəтичə чыхармаг олур ки, харичи малларын əвəзлəјичиси үзрə истəһсалын "кəклəнмəsi" сијасəти дүңја тəсəррүфатында инкишаф етмəкдə олан өлкəлəрин ролуну о гəдəр дə дəјишə билмир.

3. JCӨ бəјнəлхалг əмəк бəлкүсү системиндə.

Һимəјəдарлыг дахили базары мұдафиə едир вə мүəјјəн мүддəтдə јерли мұəссисəлəр кəлирлə ишлəјə билирлəр.

Демəли, инкишаф етмəкдə олан өлкəлəрин чоху вə о чүмлəдə JCӨ харичи мəһсулларын əвəз едилмəsi үзрə истəһсалы гурмə мəрһəлəsi кечмишлəр.

Латын Америкасынын JCӨ (Бразилија, Аркентина, Мексика) бу стратеги хəтт илə мүəјјəн наилијјəтлəр əлдə етмишлəр. Онлар дүңја мигтисадында мүəјјəн рол ојнаја билтəчəк өз милли игтисадијјатларыны јарада билмишлəр.

Латын Америкасынын JCӨ Асијанын JCӨ -нə нисбəтəн даһа күчлү игтисади потенциал јарада билмишлəр. Мəсəлəн, тəкчə Бразилијанын дахили үмүми мəһсулунун һəчми Шəрги Асијанын JCӨ -нин YMM чəминдəн чүзи мигарда азыр.

Латын Америкасынын JCӨ ихрачы сүр'əтлə артырмаса идилəр өз игтисадијјатларыны јенидəн гура билмəздилəр. 90 -чы иллəрин орталарына һəмин өлкəлəрин бə'зилəри 80 -чи иллəрин бəһранындан хилас ола билирлəр. Игтисади ислаһатларын кечирилмəsi, игтисадијјатын либераллашмасы илə игтисади артым сүр'əтлəнмиш, Бразилија вə Чилидə харичи тичарəтдə мұсбəт салдо јарада билмишди.

Латын Америкасынын JCӨ олан Бразилија јенидəн ачыг игтисадијјат јаратмаг сијасəти јеридир. Она кəрə дə дахили базарда рəғабəтə шəраит јарadyлыр вə харичи маллара кəмрүк азалдылыр. 1995 -чи илдəн азад тичарəт зонасына дахил олан Бразилија, Аркентина, Парагвај вə Уругвај дəвлəтлəри арасында кəмрүк мəһдудийјəтлəри тамам арадан кəтүрүлмүшдүр.

Асијанын JCӨ өз игтисадијјатларынын инкишафында ихрачатын артымына үстүnlүк вермишлəр, игтисадијјатын истигамəтини ихрач мəһсулларынын артырылмасына јөнəлтмишлəр.

Əлбəттə бу моделдə дə харичдəн алынан мəһсулларын əвəз едилмəsi механизми галырды. Һəр ики моделин баланслашдырылмасы сијасəти јеридилир. Бə'зəн бунларын һансынаса үстүnlүк верилир. Һəр һалда игтисадијјатын əввəлтчə харичи малларын əвəз едилмəsi үзрə истигамəт лəндирилмəsi мəрһəлəсиндəн кечилмəлидир.

Белə ки, Асијанын JCӨ-дə сəнајенин мұасир гурулушу формалашпадəк халг тəсəррүфатынын əнəнəви бəлмəсини јаратмаға сəј кəстəрирдилəр ки, бунунла да сəнајелəшмəни һəјата кечирмəк истəјирдилəр. Шəрги Асијанын вə Чəнуби-Шəрги Асијанын əксəр өлкəлəриндə (Тайван вə Чəнуби кəрејадə 50-чи иллəрдə, Малајзијадə 60-чы иллəрдə, Таиландда 60-70-чи иллəрдə, Филиппиндə исə 50-60 -чы иллəрдə) белə олмушдүр. Харичи малларын əвəз едилмəsi сијасəти үстүн олмушдүр. Бурада Һонгонг вə Сингапур истисна тəшкил едир.

Онлар тарихи шəраитин, чоғрафи вəзијјəтин вə дахили тəлəбатдакы мəһдудийјəтин тə'сири алтында өз игтисадијјатларынын инкишафында ихрачата үстүnlүк вермишлəр.

Асијанын JCӨ хариче ихрач үчүн эмэк тутумлу истехсалыны артыраг тэчрүбө вэ капитал топламагга капитал тутумлу сахалэрэ кечмэк имканы элдэ етдилэр.

Асијанын JCӨ -нин хариче ихрачата үстүнлүк вермеси неч да харичи базара ишлэмэк дежилдир. Харич үчүн эмэк тутумлу сахалэрин инкишафы машин, метал, аваданлыг вэ с. кими зоруктү мөһсуллара олан дахили тэлэбатын өдөнилмөсинэ имкан жаралыр.

Беләликлө, Асијанын JCӨ ихрачатын артырылмасы сijasөтин харичи мөһсулларын әвәзләнмөси илө дүзкүн әлагәләндримөклө бүтүн рекионун игтисди тәрәгтисини тә'мин етмиш олур.

Асијанын JCӨ тэчрүбөси көстөрир ки, онлар бејнәлхалг эмәк бөлкүсү системиндә мугәјсәли истехсал хәрчлөри ганунундан фәал истифадә едирләр. Бу тэчрүбәнин әсас чөһөтләрини ашагыдакы кими үмумиләшдримөк олар:

1. Асијанын JCӨ ихрачат сijasөтинин дүнја базарында үмумдүнја тэлэбатынын өдөнилмөсинә јөнәлдилмиш конкрет сijasөт һесаби етмөк олар.

2. Инкишаф етмиш дәвләтләрин базары даһа сабит вэ кениш тутумлу олдуғу үчүн JCӨ әввәлчә онларын базарына даһа үстүнлүк верилрәр. сонра исә тәдричән базарлары маневр едирләр, диқәр инкишаф етмиш өлкәләрин вэ инкишаф етмөклө олан өлкәләрин базарлары илө игтисади әлагәни кенишләндрир вэ өз мөвгеләрини артырырлар.

3. Ихрачат малларынын чешинди - сајы ардычыл оларар артырылыр.

4. Азад игтисади зонаја хас бүтүн инвестисия, верки, көмрүк вэ с. гәјдаларындан фәал истифадә едилир.

Белә гәнаәтә кәлмөк олар ки, Асијанын JCӨ -нин наилијјәтләрини Гәрби Алманијанын, Италијанын вэ Јапонијанын "игтисади мөчүзә"синин мәнтиги давамы һесаби етмөк олар.

Асијанын JCӨ үчүн ән көзә чарпан чөһөт ондан ибарәтдир ки, онлар чох керидә галмыш инкишаф сәвијјәсиндән гыса бир мүддәтдә белә бир дәрәчәјә галха билмишләр.

Јапонија белә бир сәвијјәјә чатмаг үчүн азы јүз ил, Америка исә 200 ил вахт сәрф етмишдир. Демәли, јухарыда ады чәкилән өлкәләр Јапонијадан 4 дөфә, Америкадан исә 8дөфә аз вахт сәрф етмишдир. Бурадан да ајдын олур ки, бу күн инкишаф етмиш өлкәләрдән һәмий өлкәләрә едилән һәр чүр јардым вэ онларын тарихи тэчрүбәсиндә истифадә вахты илө Америка вэ Јапонија кими өлкәләрә гисмә олмајыбдыр.

80 -чи илләрин ахырларындан дүнја мигјасында JCӨ әламәти илө јени нәсл өлкәләри јараныб формалашыр. Бу ону көстөрир ки

дүнја тәсәррүфаты объектив вэ ганунаујғун олараг јени сәнајечилик әсасында инкишаф едир. Бүтүн бу өлкәләр тәсәррүфат фәалијјәтинин бир чох даирәләрини әһатә едирләр.

Сосиал-игтисади тәрәгтинин мәрһәләләрини дөф етмөклө бејнәлхалг эмәк бөлкүсү системиндә даһа көзә чарпан әһәмијјәт кәсб едирләр.

Бејнәлхалг эмәк бөлкүсүндә әсас сахаләрдән бири бејнәлхалг тичарәтдир ки, онун васитәси илө бүтүн игтисади еһгјатларын бөјүк бир һиссәсинин өлкәләр арасында һәрәкәти гә'мин едилир.

Ајдындыр ки, JCӨ -нин бејнәлхалг эмәк бөлкүсүндәки јери вэ ролу онларын реал имканларындан асылыдыр.

JCӨ -нин харичи базара истигамәтләнмәси дүнја ихрачатында онларын хүсуси чәкисини хејли артырмышдыр. Мәсәлән, 1994 -чү илин мә'луматына көрә дүнја мигјасында ихрачатда Һонгонг 3,7%, Сингапур 2,3%, Чәнуби Корейја 2,4%, Тајван 2,2% тәшкил етмишдир.

Характерик һалдыр ки, бурада машин вэ аваданлыгларын хүсуси чәкиси даһа артыг олмушдур.

Узаг Шәргин "Әждаһалары" вэ Гәрби-Шәрги Асија бирлији дәвләтләринин (ГШАБД)* үзвләри (Филиппиндән башга) 90 -чы илләрин әввәлләриндә ән чох машин - техника ихрач едән биринчи он өлкә сырасына дахил олмушдулар. Һәтта бир чох мә'мулатлар үзрә бу өлкәләрин бә'зиләри дүнја лидери чәркәсинә дахил ола билмишдир. Мәсәлән, 1990-1991 -чи илләрин мә'луматларына көрә автоматлашмыш машинларын ихрачы үзрә дүнја ихрачында Сингапурун хүсуси чәкиси 10,4%, телекоммуникасија аваданлыгында 4,2%, лампа вэ транзисторда 6,6%, телевизорда 8,0%, радиогәбуледици үзрә 14%, сәсјазан аппаратлар үзрә 7,3% тәшкил етмишдир. Һәмин мөһсуллар үзрә Чәнуби Корейја да јүксәк көстөричиләрә малик олмушдур.

Кәмигајырма сәнајеси үзрә дүнја ихрачынын 13,1% Чәнуби Корейянын пајына дүшмүшдүр. Бу өлкәләрдә әнәнәви мөһсулларын ихрачы даһа чох олмушдур. Белә ки, хаммал вэ әрзаг мөһсулларынын хүсуси чәкиси чәми ихрачын Чәнуби Корейјада 7,1 вэ Тајванда 7,0% -ни тәшкил етмишдир. Чәнуби Корейянын ихрачында икинчи јердә ајагтабы, Тајванда исә ојунчаг вэ идман маллары дајаныр.

JCӨ фәал харичи тичарәт сijasөти нәтичәсиндә 90 -чы илләрин әввәтинә олан дөврә АБШ -ын Асија - Сакит океан рекиону дәвләтләри илө олан харичи тичарәтинин һәчми (128,4 млрд. доллар)

* ГШАБД - Индонезија, Малјзија, Сингапур, Таиланд, Филиппин, Брунеј.

Гәрби Европа дәүләтләри илә олаи тичарәтдән (117,1 млрд. доллар) артыг олмушдур.

Машын техникасы мә'мулатлары ихрачы инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндәки мөвгејини даһа чоғ артырмышдыр. Бурада Асијанын ЈСӨ (Јапония да дахил олмагла) АБШ базарында автомашын вә электрон техникасы мә'мулатлары сатышынын 50% -ни тәшкил етмишдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр ичәрисиндә ЈСӨ ән чоғ капитал идхал едән өлкә олдуғлары һалда 80 -чи илләрдән башлајарағ һәмин өлкәләр капитал ихрач едән өлкәләрә чеврилирләр. ЈСӨ капитал ихрачы чоғрафијасы чоғ кенишдир. Бу һәр шејдән әввәд сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр, Асија-Сакит океан рекионунун инкишаф етмәкдә олан өлкәләри, јени капитал базары вә с. ибарәтдир. Мәсәлән, Чәнуби Кореја ширкәтләри АБШ-да өз харичи нүфузларыны јаймағ-артырмағ сәһәсиндә чоғ мәгсәдјөнлү сijasәт јеридирләр. Онлар өз капиталларыны Америка иғтисадийјатына гојмагла јени технолокијаны мәнимсәмәјә јол ачмаға чалышырлар. Бунунла јанашы Асијанын диқәр "әждаһалары" да капитал ихрач едирләр.

Тайванын Чин илә олан коммерсија марағлары да ачығлығы илә диғтәти чәлб едир. 90 -чы илләрин орталарында Тайванын ЧХР гојдугу инвестисија 9 млрд. доллардан артыг олмушдур. ЧХР -да гејдә алынан чәми мүштәрәк мүәссисәләрин јарыдан чоғуну Гонгонг саһибкарлары јаратмышлар.

Бүтүн бу кими иғтисади јүксәлишләр бу өлкәләрин бејнәлхалг иғтисади әлағәләринин вә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә онларын иштиракынын инкишаф ганунаујунлуғларына әјани сүбүтдур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ВАЛЈУТА-МАЛИЈӘ ВӘ КРЕДИТ МҮНАСИБӘТЛӘРИ

1. Бејнәлхалг валјута системинин маһијјәти вә гурулушу.
2. Бејнәлхалг валјута системинин инкишаф мәрһәләләри.
3. Европа валјута системи.
4. Бејнәлхалг валјута вә малијјә-кредит базары.
5. Валјута дөнәрлији проблеми.

1. Бејнәлхалг валјута системинин маһијјәти вә гурулушу.

XX јүз иллијин орталарындан бејнәлхалг иғтисади, малијјә вә валјута мүнәсибәтләри јени инкишаф вүсәти алыр.

Ачыг иғтисадијјат гуручулуғу јарадылмасынын үмуми истиғамәт көтүрмәси кенишләнир. Бу вәзијјәт әйтәә мүбадиләсинин интенсивләшмәсинә, бејнәлхалг малијјәләшдирмәнин инкишафына күчлү зәмин јарадыр. Бурадан да јени валјута базарларынын әмәлә кәлмәсинә, мүхтәлиф өлкәләр арасында валјута-малијјә мүнәсибәтләринин кенишләнмәсинә объектив ганунаујун зәрурәт јараныр.

Валјута мүнәсибәтләри пулун дүнја пулу кими фәалијјәти илә бағлы иғтисади мүнәсибәтләрин мәчмусундан ибарәтдир.

Пул дүнја пулу олмагла харичи тичарәтә вә хидмәтләрә, капиталын һәрәкәтинә, мәнфәәтләрин инвестисијаја чеврилмәсинә хидмәт едир. Борч верилмәсини, малијјә јардымы көстәрилмәсини, елми-техники мүбадиләнин, туризмин, һәр чүрә пул көчүрмәләринин кенишләнмәсини һәјата кечирир.

Валјута мүнәсибәтләри истәр милли вә истәрсә дә бејнәлхалг сәвијјәләрдә һәјата кечирилир.

Милли сәвијјәдә бу мүнәсибәтләр анчағ милли валјута системини әһатә едир. Милли валјута системи (М.В.С.) һәр бир өлкәнин валјута мүнәсибәтләринин тәшкили формасы олуб, онун валјута ганунчулугу илә мүәјјән едилир.

М.В.С.-ин әсас чәһәти һәр бир өлкәнин иғтисадијјатынын инкишаф дәрәчәси вә хүсусијјәти илә әкс олунур. Һәмчинин башға өлкәләрдә олан харичи иғтисади әлағәләр дә өз әксини тапыр.

Милли валјута системи ашағыдакы чәһәтләри илә сәчијјәләнир:

- милли валјута ваһидлији;
- рәсми гызыл валјута еһтијјатларынын тәркиби;
- милли валјута бәрәбәрлији вә валјута мәзәннәсинин формалашмасы механизми;

—валјута дөнәрлији шөртлөри;

—валјута мөһдудийјәтинин олуб олмамасы;

—өлкөдө харичи игтисади һесаблашмаларын кечирилмәси гәјдасы вә с.

Милли валјута системләрн арасындакы әсас әлағә валјута мөзәннәси вә бәрәбәрлији илә һәјата кечирилир.

Бейнәлхалг валјута системи (БВС) дүнја тәсәррүфаты митјасында валјута мүнәсибәтләринин тәшкили формасыдыр. Бу систем дүнја капиталист тәсәррүфатынын төкамүлү нәтичәсиндә мејдана кәлмиш вә дөвләтләрарасы сазишлә һүгүги чәһәтдән тәсбит едилмишдир. Бейнәлхалг валјута системинин әсас элементләри бунлардыр:

—милли вә коллектив валјута еһтијјаты ваһидинин олмасы;

—пула чеврилә биләчәк бейнәлхалг активләрин тәркиби вә гурулушу;

—валјута бәрәбәрлији вә курсу механизми;

—гаршылыклы валјута дөнәрлији шөртлөри;

—бейнәлхалг һесаблашмаларын формалары;

—бейнәлхалг валјута базарынын вә дүнја гызыл базарынын усулу-гәјдасы;

—дөвләтләрарасы валјута-мәлијјә мүнәсибәтләрини тәнзим едән валјута-кредит тәшкилатларынын Бейнәлхалг валјута фонду вә Бейнәлхалг реконструксија вә инкишаф банкынын статусу.

Бейнәлхалг валјута системинин ән башлыча вәзифәси ондан ибарәтдир ки, бейнәлхалг һесаблашмалары, валјута базарларыны тәнзим етсин. Бунунла да игтисади артымын сабитлијини тә’мин етмәк, инфлясијанын гаршысыны алмаг, харичи игтисади мүбадилә вә төдийјәдә мұвазинәтлик јаратмаг имканы әлдә едилмиш олур.

Бу мә’нада Б.В.С. бейнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин кенишләнмәси вә ја мөһдудлашмасына тә’сир едән әсас механизмләрдән биридир.

Һазырда дүнја өлкәләри арасында харичи игтисади әлағәләрин артмасы илә әлағәдар олараг бейнәлхалг валјута әлағәләри дә кенишләнир. Өлкәләр арасында валјута мүнәсибәтләри дүнја тәсәррүфат системи сәвијјәсиндә бейнәлхалг хидмәтләр формасында, әмтәә вә капитал ихрачы әсасында јараныр.

Бейнәлхалг валјута системи динамик инкишафда олуб, ардыгыл олараг дәјишир, төкамүл едир. Мөһз бу төкамүлүн истигамәти бейнәлхалг мүнәсибәтләрдә бөјүк ролу олан Гәрб игтисадијјатынын дәјишилмәси илә, бүтөвлүкдә дүнја тәсәррүфатынын төләбаты вә шәраитинин дәјишилмәси илә мөјјән едилир.

2. Бејнэлхалг валјута системинин инкишаф мөрһөлэләри

Бејнэлхалг валјута системи өз инкишафында 4 мөрһөлә кечмишидир вә буна ујгун олараг 4 бејнэлхалг валјута системи мөвчуд олмушшур:

Биринчи валјута системи-гызыл стандарты системи адланыр вә XIX әсрин ахырларында кортәбии олараг гәрарлашмышдыр. Мә'лумдур ки, XVI-XVIII әсрләрдә биметал пул системи мөвчуд олмушшур. Јә'ни тәдавүлдә гызыл вә күмүшдән истифадә едилмишдир. Лакин XIX әсрин 60-70-чи илләриндән гызыла нисбәтән күмүшүн гижмәтдән дүшмәси өзүнү кестәрмишдир. Бир мүддәт вәзижәтдән чыхмаг үчүн күмүшү гызыл сиккәләрә дејил, гызыл күлчәләринә дәјиширилләр. Базарда 1866-1870-чи илләрдә 15,5кг күмүш 1кг гызыла бәрабәр кәтүрүлүрдү. Гызыл сиккәләрин күмүшү сыхышдырмасы нәтичәсиндә бир чох дәвләтләр биметал пул системиндән имтина етмишләр.

Гызыл монометал пул системинә илк дөфә Инкилтәрә XVIII - әсрин ахырларында кечмишдир. XIX-әсрин ахырларына исә бу систем капитализм дүнјасы өлкәләриндә даһа һаким олмушшур.

Гызыл стандарты шәраитиндә:

— һәр бир валјута ваһиди мүәјјән гәдәр гызыл мәзмунуна маликдир, сәрбәст олараг гызыл сиккәләр кәсилмәјә ичазә верилир;

— истәр өлкә дахилиндә вә истәрсә дә өлкәдән кәнарда валјутанын дөнәрлији - гызыла дәјишдирилмәси тә'мин едилир;

— гызыл сиккәләр сәрбәст олараг гызыл күлчәләрә дәјишдирилә билир; гызыл сәрбәст идхал вә ихрач едилир. Бејнэлхалг гызыл базарында алыныб сатылыр;

— өлкә дахилиндә олан гызыл еһтијаты илә дахилдә пула олан тәләб арасында нисбәтә чидди рәәјәт едилирди. Гызыл стандарта әсасланан бејнэлхалг һесаблашмалар механизми мүәјјән едилмиш курс илә һәјата кечирилирди.

Гызыл стандарт системи гызыл сиккә, гызыл күлчә вә гызыл девиз стандартлары ады алтында тәзаһүр етмишдир. Бу гызыл стандартынын бир формадан диқәр формаја тәкамүл етмәси (инкишафы) дүнја капитализм системинин инкишафы кедиши илә бағлы олмушшур. Капиталист тәсәррүфаты инкишафында тәдричән мүәјјән чәтинликләрин јаранмасы дүнја тәсәррүфаты әлағәләринин кенишләнмәси вә дәринләнмәси, дөври иғтисади бөһранларын баш ермәси вә с. объектив олараг иғтисадијјатын тәнзимләнмәсини тәләб едилди. Иғтисади просесләрин идарә едилмәсинә дәвләтин ғарышмасы зәурәти јаранырды. Она көрә дә дәвләтин иғтисадијјата

гарышмасы илэ гызыл стандарт механизми илэ мүүжөн едилтөн валјуга курсу тэнзим олуан валјуга курсу илэ дәјишдирилир. Демәли гызыл сиккә системиндә валјуганын курсу вә дәјери мүүжөн миғлар гызыл илэ ифадә олунурду. Мәсәлән; Бөјүк Британијада 1821-чи илдең 1ф.стерлинг 7,322385гр. Халис гызыл мәзмунуна малик иди. Бир алман маркасы 1873-чү илдән 0,385422гр. гызыла бәрабәр көтүрүлүрдү. Она көрә дә мүүжөн һесаблашмаларда бир алман маркасы фунт стерлингә нисбәтән 20,43 дөфә аз гызыла бәрабәр көтүрүлүрдү.

Гызыл күлчә системиндә һәр бир банк билети сиккәјә дејил күлчәјә дәјишдирилирди. Гызыл сиккәләр кәсмәк, нүмунәсини мүүжөн етмәк вә с. еһтијач галмырды. Гызыл сиккәләр даһилли базарларда дејил, анчаг харичи һесаблашмаларда истифадә едилирди.

Үчүнчү систем - гызыл девиз* стандарт системидир. Бу системдә девиз олараг доллар вә ја фунт стерлинг әсас көтүрүлүр. бунлар да мүүжөн гызыл курсуна малик олур. Башга өлкәнин банк билетләри бир баша гызыла дејил, бу девизләрә дәјишдирилир, сонра онларын малик олдугу курс әсасында гызыла чеврилирди.

Јухарыда гејд етмишик ки, бу систем гызыл стандарт системинин тәзаһүр формасыдыр. Бу систем 1922-чи илдә Италијада Јенуја конфрансынын гәрары нәтичәсиндә јаранмышдыр. Бу бејнәлхалг конфранс апрелин 10-дан мајын 19-на дәк давам етмишдир. Игтисади-матийјә мәсәләләри музакирә едилирди. 28 капиталист өлкәси, Совет дәвләти вә еләчә дә инкилтәрәнин 5 доминиону иштирак едирди. Фәрәһли һалдыр ки, Совет дәвләтинин нүмајәндә һејәтинә Н.Нәриманов рәһбәрлик етмишдир. Сонралар бу систем бир чох капиталист дәвләтләри тәрәфиндән гәбул едилмишдир.

Гызыл девиз стандарты фактики олараг тәнзим олуан валјуга курсуна вә һәр шејдән әввәл гызыл валјуга стандарты системинә кечид үчүн бир мәрһәлә иди. Гызыл валјуга стандарт системи 30-чу илләрдә әмәлә кәлмиш вә 50-чи илләрин ахырларына јахын формалашмышды.

Гызыл стандарт системиндән кәнарлашдыгча ајры-ајры банклар вә дәвләтләр тәдавүлә кағыз пуллар бурахмаг имканы әлдә едирләр. Бирнчи дүнја муһарибәсиндән сонра бә'зи дәвләтләр о гәдәр чох кағыз пул бурахырлар ки, бу инфлјасија просесләринә сәбәб олур. Бу кағыз пуллар гызыла дәјишдирилә билмирләр.

Ғабагчыл валјуга базары кими Лондон өз әһәмијјәтини итирир. 1931-чи илдә Бөјүк Британија кағыз пулларын гызыла

* Девиз - харичи өлкәләрдә харичи валјуга илэ өдәнилмәли олан вексел.

дәјишдирилмәси өһтәлијиндән имтина едир. Беләликлә, бир чох дәвләтләр гызыл стандартдан әл чәкирләр. АБШ 1933-чү илдә валјута илә гызылын әләгәсини ләғв етди. 1934-чү илдә јенидән гызыл стандартына гајытды, лакин долларын гызыла олан бәрабәрлијини (гызыл курсуну) азалтды. Әввәлкинин 54 % -нә бәрабәр курс көтүрдү.

Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра инкишаф етмиш өлкәләрин лидерләри 30-чу илләрин бөһранына сәбәб олан нөгсанлардан јаха гуртармаг үчүн 1944-чү илдә Американын Бреттон-Вудс шәһәриндә бејнәлхалг конфранс чағырырлар. Һәмин конфрансын гәраы илә гызыл валјута стандарт системи һүгүгү чәһәтдән сәнәдләшдирилир вә Бреттон-Вудс системи адланыр. Бу системин әсас чәһәтләри ашағыдакылардан ибарәт иди:

— өлкәләр арасындакы пул һесаблашмалары гызыл васитәсилә һәјата кечирилир;

— Америка доллары еһтијат валјугасы һесаб едилир. Мүхтәлиф дәвләтләрин валјуталары доллар васитәси илә гызыла бәрабәрләшдирилир;

— доллар мәркәзи банктарда 35 долларын 31,1 гр. гызыла бәрабәрлији әсасында гызыла чеврилир.

Гызылын бу чүр валјута гијмәти (мүәјјән дәјишикликләр нәзәрә алынмаса) 1988-чү иләдәк мөвчуд олмушдур. Ајры-ајры валјуталар рәсми валјута бәрабәрлији әсасында һәјата кечирилирди. Һәр бир өлкә өз валјугасы илә диқәр валјута арасындакы нисбәти сахламалы иди.

Дәвләтләрасасы валјута мұнасибәтләринин тәнзимләнмәси Бреттон-Вудс конфрансынын јаратдығы Бејнәлхалг валјута фонду васитәси илә һәјата кечирилмәли иди. 1960-чы илләрин ахырларындан дүнја тәсәррүфатында бејнәлмиләлләшмә даһа да күчләнир. Валјута даирәсиндә трансмилли корпорасијаларын алверчилик фәалијјәти артыр. Гәрби Авропанын, Јапониянын игтисади гүдрәти күчләнир. АБШ-ын һүдудларындан кәнарда бөјүк мәбләғдә Америка доллары мөвчуд олур. Бу Авропа доллар базарына чеврилир. Даһа доғрусу Бреттон-Вудс системинин мөвчудлуғу шәраитиндә бир мүддәт Америка игтисадијјаты сүр'әтлә ирәлиләјирди. Јүксәк әмәк мөһсулдарлығы, ичтимай мөһсул, харичи тичарәт сүр'әтлә артырды. Доллар бир валјута олмагла лидерлик едирди. Һәтта АБШ долларын мезәннәсини нәзәрә алмадан игтисади сијасәт јеридирди.

Долларын бу чүр сәләһијјәтә малик олмасы нәтичәсиндә АБШ милли валјута бурахмагла өз харичи борчларыны малијјәләшдирир - өдәјир. Она кәрә дә харичи өлкәләрдә доллар артыр. Гәрби Авропа банктары өз валјуталарынын курсуну сахламаг үчүн Америка

долларыны алырлар. Она көрә дә 1969-чу илдән АБШ-ын дәүләт бүдчәсиндә кәср жараныр. Башга өлкәләрә олан борч артыр. Одур ки, банкларда олан хәзинә билетләринә % дәрәчәси 8%-дән 3,3%-гә ендирилир.

АБШ-ын башга өлкәләрә олан борчу 1969-чу илдәки 46 млрд. доллардан 1971-чи илдә 92 млрд. доллара чатыр. Тичарәт балансы пассив олур, тәдијјә балансы пассивлир. Бунун мугабилиндә бә'зи өлкәләрдә мүсбәт дәјишикликләр өзүнү көстәрир. Белә ки, мәсәлән, АФР тәдијјә балансынын салдосу -2,7 млрд. доллардан +4,9 млрд. доллара, банкын еhtiјат девизи 3,1 млрд. доллардан 9,6 млрд. доллара галхыр. Америка сәнајесиндә мәһсулдарлыг Авропадакындан вә Јапонијадакындан ашағы олдугу үчүн дүнја базарында Америка мәһсулларынын рәгабәт габилитәти ашағы дүшүр. Бурадан да долларын курсунун јенидән гijмәтләндирилмәси зәрурәти жараныр.

1970-чи илләрин әввәлине Бреттон-Вудс системи дағылмага башлајыр. Дүнја базарында гызылын гijмәтиндә кәскин дәјишиклик баш верир. **1976-чы илдә Јамајканын Кингстон шәһәриндә БВФ** өлкәләри нүмајәндәләринин мүшавирәси олур. Мүшавирә капитализм дүнјасы өлкәләри үчүн јени валјута системинин әсасларыны һазырлајыр. Јамајка мүшавирәсинин әлдә етдији разылашмалар 1978-чи илдән һүтугу күчә малик олур. Һәмин мүшаврәнин гәрарына әсасән бејнәлхалг валјута системи ашағыдакыларла сәчијјәләнир:

1. Гызыл өз дәјәр өлчүсү ролуну итирир, валјута курсу олмагдан гатыр. Гызыл ади әмтәәјә чеврилир, кағыз пуллар кими онун да гijмәти истәһсал шәраитиндән, базарда тәләб вә тәклифдән асылы олараг мүәјјәнләшир. Өлкәләрарасы валјута мүнәсибәтләри онларын милли пул ваһидинин үзән - дәјишән курсуна әсасланыр.

2. Банклара имкан верилир ки, базар гijмәтинә гызыл алыб-сата билсинләр. Лакин дәүләтин вә бејнәлхалг валјута - малијјә тәшкилатларынын сәрәчамында гызыл еhtiјаты вардыр. Лазым кәлдикдә һәмин гызыл сатылыб (доллара, маркаја вә с.) тәдијјә васитәси кими истифадә едилә биләр.

3. СДР стандарты гәбул едилир - хүсуси әвәзетмә һүтугу (ХӘҺ). Јамајка мүшавирәси гаршыја мәгсәд гојмушдур ки, 1969-чу иләдәк јығылмыш Бејнәлхалг валјута фонду (СДР) хүсуси әвәзетмә һүтугу (ХӘҺ) адланан коллектив валјута ваһидинә чеврилсин.

ХӘҺ доғрудан да валјута бәрабәрлији вә курсуна хидмәт етмәјә башлады. ХӘҺ гызыла вә доллара алтернатив һесаб олур. Лакин кәскин игтисади вә валјута чәтинликләри үзүндән ХӘҺ валјута системинин әсас еhtiјат активи ролуну ојнаја билмир.

Әввәлләр ХӘҺ 1970-чи илдә долларын әкс етдирдији гызыла бәрабәр гызыл курсуна малик иди. Сонралар валјута ваһиди олан бу

ХӘҺ курсу валјута сәбәти әсасында мүйјән едилирди. Бу сәбәт исә 16 өлкәнин валјутасына әсасланырды. Валјута сәбәти бир өлкәнин валјутасы курсунун орта һесабланмасы методу илә башга бир груп валјутага олан нисбәтини әкс етдирир. Валјута сәбәтинин һесабланмасы онун тәркибиндән, влјута компонентләринин һәчминдән, валјутанын доллара нисбәтдә базар курсундан асылыдыр. Лакин 1981-чи илдән ХӘҺ әкс етдирдији гызылын гәдәри (гызыл курсу) 5 валјутага әсасән мүйјән едилир. Булар - Америка доллары, АФР маркасы, Јапон йенасы, Франса франкы вә фунт стерлингдән ибарәтдир.

1988-чи илдән исә 58 өлкә өз валјуталарынын јени курсуну мүйјән етмәк үчүн гәрар гәбул етмишләр. Бурада һәр бир дәвләт өз валјута курсуну ән јахын әмәклашы олан дәвләтин валјута курсуна әсасән мүйјән етмәли олур. 39 өлкә Америка долларыны, 14 өлкә Франса франкыны, 5 өлкә исә башга валјутаны әсас көтүрүр,

Бә’зи өлкәләр (17) ХӘҺ, 29 өлкә башга валјута сәбәтинә әсасланмышлар. 19 өлкә, о чүмгәдән АБШ, Канада, Бөјүк Британија вә Јапонија өз мүстәгил үзән курс тајдасыны әсас көтүрмүшләр. Әкәр ХӘҺ -дә өлкәнин авуарлары* онун өдәнилмәсинә бурахылан пулдан (тәхсисатдан) чохдурса, о, фаиз кәтирә билир, әкәр аздырса, о, фаиз верир.

3. Европа валјута системи

Коллектив еhtiјат валјута ваһидләриндән бири дә ЕКЈУ -дур. ЕКЈУ сәбәтә дахил олан валјуталарын дәјәри әсасында мүйјән едилир. Бура Европа иттифагына дахил олан 12 габагчыл Европа дәвләти дахилдир.

*Авropa валјута системино дахил олан валјуталар вә
Авropa һесаблашма ваһиди олан ЕКЈУ -да ошларын
хусуси чәкиси (ЕКЈУ -нун сәбәти):*

Франса	франкы	19,3%
АФР	маркасы	30,0%
Британија	фунт стерлинги	12,6%
Италија	лирасы	9,9%
Һолланд	гулдени	9,5%
Белчика	франкы	7,8%
Испанија	песето	5,2%
Данимарка	кронасы	2,5%

* авуар - пул вәсаитләри, чекләр, векселләр, аккредитивләр вә с.

Португалија	ескуда	0,8%
Јунан	драхмасы	0,7%
Луксембург	франкы	0,3%

Бу дөвтөтлөр 1979-чу илдә ЕКЈУ јарадылмасы тораона кәлмишләр. 1 ЕКЈУ 1,3 Америка долларына бәрабәрди. ЕКЈУ -нун үзвү олан өлкәләрин милли валјугатарынын дәјәри бу орта күрәһән 2,25% фәргләнә биләрдәр. Бу фәргләнмәдә бә'зи өлкәләрә күвәһәр едилмишдир. Бу күзәшт 1989-чу илдә һәмин иттифага даһил олан Испанија **песети** үчүн мүәјјән едилмишдир. Еләчә дә Италија үчүн 1993 -чү илдән 15% фәрг олмасына күзәшт едилмишдир. ЕКЈУ-нун јарадылмасында әсас мәгсәд Авропа иттифагы өлкәләриндә валјута курсунун сабитлијини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Һәмчинин нәзәр алмаг лазымдыр ки, АБШ доллары гызылы әвәз етмәкдә о гәдәр дә етибарлы һесаб едилмирди. СДР-дән фәргли олараг ЕКЈУ даһа кеһиш тәтбиг даирәсинә маликидир. О, һәм дә хүсуси бөдмәдә дә кениш истифадә едилир. 500-дән чоһ бејнәлхалг тәшкилат кредит верилмәсиндә ЕКЈУ -дан истифадә едир. О бејнәлхалг һесаблашмаларда, к/т-ы мәһсулларынын гијмәтләриндә, валјута мудахиләсиндә чыхыш едир.

Бурадан да банга бир сәбәб мејдана чыхыр. ЕКЈУ -нун јарадылмасы Авропа валјута системини долларын дәјишилмәсиндән вә АБШ-ын иттисәди һөкмранлығындан азад етмәлидир. Еләчә дә Авропа бирлији дөвтәтләри арасында иттисәди инкишаф әлагәләринин артырмаг, бејнәлхалг иттисәди вә валјута мүнәсибәтләринин сабитлијинә көмәк етмәк мәгсәди дашыјыр.

Авропа валјута системинин фәалијјәт механизми ЕКЈУ-нун формалашмасы васитәсилә дәјәрин өлчүлмәси базасыны јаратмаг вә Авропа бирлији өлкәләринин валјута курсу илә тәнзимләнән сабит системини јаратмагдан ибарәтдир.

Авропа валјута системинин ишләмә фәалијјәти вә инкишафы Делор планы адланан планда шәрһ едилмишдир. 1989-чу илдә Авропа бирлијинин көркәмли хадими (комиссијанын сәдри) Ж.Делор Европанын валјута бирлијинин үчпилләли планыны тәртиб етмишдир:

1. Авропа бирлији өлкәләринин гаршылыгы, әлагәләндирилмиш иттисәди вә валјута сијасәти;
2. Бу өлкәләрин мәркәзи банкынын тә'сис едилмәси;
3. Милли валјугаларын һәмин өлкәләрин ваһид валјутасы илә әвәз едилмәси.

1990-чы илдә бу ваһид валјута системи хејли кенишләнир. Инкилтәрә, Испанија вә португалија бураја даһил олур.

1991-чи илдә Маастрих шәһәриндә (Нидерландијада) ваһид Европа мөканы јаратмағ һагтында мугавилә имзалајырлар. Бу мугавиләјә әсасән һөкүмәт башчылары валјута иттифагы јаратмағ разылығына кәлирләр. Јаранмыш Европа валјута системи демәк олар ки, сон 15 илә јахын гаршыја гојдуғу вәзифәләрин өһтәсиндән кәлә билмишдир. 1992-чи илин јазындан онун ишиндә мүүјјән мәнфи дәјишикликләр дујулмаға башламышдыр. 1992-чи илдә Инкилис фунт стерлинг бурадан чыхыр. Испанија песетасы вә Португалија ескудасы исә гијмәтдән дүшмүшләр.

Авропа бирлијинин планына әсасән валјута иттифагы јарадылмасы планы 3 мәрһәләјә ајрылып:

Биринчи мәрһәлә 1998-чи илдән башлајыр.

Бу мәрһәләдә бу иттифаға кирмәк үчүн лазыми меј'арlara чаваб верә биләчәк дәвләтләр мүүјјәнләшдириләчәкдир. Бу мејарlara аидир: инфлјасија, бүдчә чатышмазлығынын сәвијјәси вә милти валјутанын сабитлији вә с. һәлә ки, бу меј'арlara ачмағ Алманија, Лүксембург, Ирландија вә Австрија ујғун кәлир. 1998-чи илин ахырларына Мәркәзи Европа банкы јаратмағ нәзәрлә тугулбдур.

Икинчи мәрһәләдә (1999-2000-чи илләр) Мәркәзи Европа банкы валјута дәһишилмәләри әмәлијатларында ваһид валјутадан истифадә едәчәкдир. Сонра (2002-2003-чү илләрдә) исә милти сиккәләрин вә гијмәтли кағызларын јени Европа пул ваһиди адланан ЕВРО-ја дәјишдирилмәси һәјата кечириләчәдир.

Үчүнчү мәрһәләдә исә Европа валјута-игтисади иттифагы мөканында олан бүтүн банк һесаблары Европа валјутасына чевриләчәкләр.

Игтисадчылар белә зәнн едирләр ки, ваһид Европа валјутасы дүнијада ән күчлү валјутадан бири ола биләр. О Европа Иттифагында сабитлијин әсас амилләриндән бири олматыдыр.

Авропа Бирлији өлкәләриндә әмтәә вә хидмәтләрин рәгабәт габилијјәтинин јүксәлмәси АБШ вә Јапонија базарларына јөл ача биләр.

Јени пул ваһиди бир валјутанын диқәринә дәјишдирилмәси илә бағлы олан хәрчләрин азалмасына күчлү зәмин јарадачагдыр. Бә'зи һесабламалар кәстәбир ки, бу кими хәрчләр илдә 40-50 млрд. доллар тәшкил едир. Бир франсыз 10-12 Гәрби Европа өлкәсини кәзмәк үчүн лазым олан 2000 долларын демәк олар јарысыны бу чүр валјута дәјишилмәләринә хәрчләјир.

Беләликлә ЕВРО-нун јаранмасы вә һәјата кечирилмәси илә бүтүн Европа дәвләтләринин пул ваһидләри арасында мөһкәм бәрәбәрлик јарадылачагдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә она сәбәб олачагдыр ки, биржа алверчиләри бир Европа валјутасынын диқәринә

нисбәтән гijмәтдән дүшмәсинә тә'сир едә билмәсинләр. ЈЕВРО-ның мөвчудлуғу илә бу иттифаг дахилиндә валјута әмәлијјатлары асанлашачагдыр.

4. Бејнәлхалг валјута вә малијјә кредит базары.

Бејнәлхалг валјута вә малијјә кредит базары дунја тәсәррүфатынын вә бјнәлхалг итисади мүнәсибәтләрин тәркиб һиссәсидир. Бејнәлхалг итисади әләгәләрин кенишләнмәси, тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәси бир өлкәнин милли валјутасыны башга өлкәнин валјутасына дәјишмәк зәрурәти јаратыр. Бу зәрурәтин реаллашмасы исә хусуси валјута базары васитәси илә һәјата кечирилир. Бу базар мұхтәлиф өлкәләрин валјуталары, чекләри, векселләри, аккредитивләри илә әмәлијјат апардыгы үчүн бејнәлхалг валјута базары адланыр. Бурада харижи валјуталарын ашы вә сатгысы илә әләгәдар јаранмыш мүнәсибәтләр әкс олунур. Бу мүнәсибәтләр сәзиш формасында банклар арасында, еләчә дә банкларла мүштәриләр арасында баш верир. Бурадакы әмәлијјатлар бејнәлхалг әмәлијјатлар вә јахуд бејнәлхалг һесаблашмалар адланыр.

Бејнәлхалг һесаблашма - бејнәлхалг валјута-малијјә системинин әсас элементләриндән биридир. Бу сәһәдә олан бүтүн көстәричиләр бејнәлхалг балансларда өз әксини тапыр. Бу баланслара ашағыдакылары аид етмәк олар: тичарәт балансы, хидмәт балансы, капиталын вә кредитин һәрәкәти балансы (ККҺБ), бејнәлхалг борч вә тәләбнамә балансы, мүәјјән дөвр үчүн һесаблашма балансы, тәдијјә балансы.

Тичарәт балансы - мүәјјән вахт үчүн әмтәә ихрачы илә идхалы арасындакы нисбәти әкс етдирир.

Хидмәт балансы - гаршылыгылы хидмәтләрин дәјәринин нисбәтини көстәрир.

Капиталын вә кредитин һәрәкәти балансы - харичә гојулан вә харичдән чәлб едилән капиталын нисбәтини әкс етдирир (бу мәсәлә капиталын һәрәкәти мөвзусунда кениш верилибдир).

Бејнәлхалг борч вә тәләбнамә вә јахуд мүәјјән мүддәгә һесаблашма балансы - ајры-ајры өлкәләрин үмумдунја тәсәррүфатындакы вәзијјәгини даһа ачыг көстәрир. Бурада мүәјјән әмтәә әмәлијјатлары, хидмәт мүбадиләси, гijмәтли кағызлар бурахытмасы вә алынмасы вә с. әмәлијјатлар әкс олунур.

1980-чи илләрдән малијјә базарлары даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Дунја үзрә малијјә активләринин мәбләги үмуми милли мәһсулдан 2,5 дөфә артыг олмушдур.

Валјута вә малијјә базары дедикдә харичи валјуталарын алыныб-сатылдыгы мәркәз нәзәрдә тутулур. Тәшкилаты бахымдан јанашдыгда валјута базары дедикдә валјуталарын сатылыб-алынмасыны һәјата кечирән банк вә компанијаларын мәчмусу нәзәрдә тутулур. Бунлар ихтислашмыш банк вә институтлардан ибарәт олуб дүнја малијјә мәркәзи (Д.М.М.) адланыр. Бу мәркәздән ән бөјүкләри Лондон, Нју-Йорк, Франкфурт (Алманијада), Парис, Сурих (Исвечрә), Токиону һесаб етмәк олар. Бунларда валјута әмәлијјатларынын һәчми 1973-1992-чи илләрдә (күндә) 10-20 мин доллардан 900 млрд. доллара чатмышды.

90-чы илин әввәләриндә бејнәлхалг валјута әмәлијјатларынын 50%-ә гәдәри үч дүнја валјута базарында һәјата кечирилмишди.

Лондонда 187, Нју-Йоркта 129, Токиода 115 млрд. доллар. Јени малијјә мәркәзләри кими Сингапур, Һонгонг, Бәһрејн, Панама, вә с. д. формалашыр.

1988-чи илдә милли һүдудлардан кәнара борч шәкилиндә вә еләчә дә бејнәлхалг вә милли ширкәтләрдә олан сәрбәст вәсаит 5 трлн. доллара бәрәбәрбәдир. Бу кими вәсаитләр мүхтәлиф капиталрала дүнја тәсәррүфаты системинин ајры-ајры даирәләринә бөлүшдүрүлүр.

Мүасир валјута базары үчүн ашағыдакы чәһәтләр характерикдир:

1. Валјута базарынын бејнәлхалг характеринин артмасы;
2. Валјута әмәлијјатларында глобал мигјасларын әксинә оларак ашағы өзәкләрә мүәјјән һүтүг верилмәси. Електрон һесаблама машынлары вәситәсилә банклар тәрәфиндән әмәлијјатлар апарылмасы;
3. Валјута әмәлијјатларынын ваһид шәклә-үмуми һала салынмасы;
4. Алверчилик әмәлијјатларынын артмасы;
5. Валјута курсунун гејри сабитлији.

Ајдындыр ки, бејнәлхалг һесабламаларын сабитлијиндә бејнәлхалг малијјә-кредит институтларынын бөјүк ролу вардыр.

Ән бөјүк ихтисаслашдырылмыш бејнәлхалг малијјә-кредит институтлары 1944-чү илдә јарадылмыш бејнәлхалг валјута фонду (Б.В.Ф.) вә 1945-чи илдә јаранмыш бејнәлхалг реконструксија вә инкишаф (Б.Р.И.Б.) банкы һесаб олур.

Бу банкларын һәр икиси Бреттон-Вудс конфрансынын гәрарына вәсәсән јарадылмышдыр.

5. Валјута дөнәрлији проблеми

Валјута мүнәсибәтләри мәсәләсиндә валјута дөнәрлији мәркәзи јери тутур.

Валјута дөнәрлији дедикдә һәр һансы бир милли валјутанын дикәр валјуталара дәјишдирилә билмәси нәзәрдә тутулур.

Әкәр милли валјута (милли пул ваһиди) милли сәрһәдләрдән кәнарда ишләнә биләрсә, әмәлијјат әләти ола биләрсә демәли о дөнәрли-конвертләшәндир.

Белә валјутанын дөнәрлији имкан верир ки, дүнја миғјасында әмтәә дөвријјәси һәјата кечирилә билсин.

Мүһарибәдән сонрақы илләрдә Америка вә бир чох дикәр өлкәләр өз валјуталарынын алычылыи табилијјәтинин сабитлијјини сахламаға чалышырды. Бунунла да өз валјуталарынын дөнәрлијини сахлајырлар. Бүтүн бунлар дүнја игтисадијјатынын инкишафындан вә тәсәррүфат просесләринин бејнәлмилләшмәсиндән ирәли кәлирди.

Бу вәзифәләрин өһтәсиндән кәлмәк үчүн бејнәлхалг миғјасла гүввәләри бирләшдирмәк лазым кәлирди. Одур ки, 1944-чү илдә Бејнәлхалг валјута фондунун, 1958-1973-чү илләрдә Авропа валјута развлагшмаларынын, 1978-чи илдә Авропа валјута системи вә с. тәшкилинин бөјүк ролу олмушдур.

Тарихи бахымдан "дөнәрлик" вә јахуд "сәрбәст конвертләшмә" гызыл стандарт дөврүндә јаранмышды. Банк билетләри мәһдудијјәтсиз гызыла дәјишдирилә билирди.

Валјутанын гызыла дәјишдирилмәси биринчи дүнја мүһарибәсинә дәк мөвчуд олмушдур. 1929-чү илдән исә һеч бир өлкә гызыл тәдавулүнә малик олмамышды (бу барәдә 2-чи параграфда кениш верилибдир).

Беләликлә, әкәр гызыл стандарты шәраитиндә дөнәрлик мүтләг һесаб едилирдисә (мөһкәм идисә), башга шәраитләрдә нисби характерә маликдир. Даһа дөгрүсү бу нисби характер ондан ибарәтдир ки, бурада һәр һанса бир валјута гызыла дејил, анчаг башга өлкәнин валјутасына чеврилә биләр.

Белә бир дөнәрлијә анчаг АБШ доллары малик иди. 1971-чи иләдәк мәркәзи банклар васитәси илә гызыла дәјишдирилирди.

Демәли һазырда валјута дөнәрлијини 2 нөвә ајырмаг олар: там дөнәрлик, гисмән дөнәрлик.

1958-чи илдән гәрби Авропа өлкәләриндә гисмән дөнәрлик һәјата кечирилир. Јәни јерли физики шәхсләрдә олан валјутанын дәјишдирлмәсинә ичазә верилир. Харичи тичарәт, туризм вә с. илә бағлы әмәлијјатлар буна аиддир. Чеврилә билмәјән, гапалы валјуталар мөвчуддур. Һазырда бејнәлхалг валјута фондунун үзвү олан 160-дан

чох өлкөдөн 60 өлкөнүн валјутасы там чеврилэн, -там дөнөрлү валјута
һесаһ олур. Бу валјуталардан бир сыра өлкөлөр өзлери үчүн валјута
һтијаты јарадырлар. Белә валјуталара һтијат валјутасы дејилир.
һазырда АБШ доллары, инкилис фунт стерлинги, Алманија маркасы,
Јапон ијенасы, Исвечрә франкы вә с. һтијат валјута статусуна
маликдирләр.

Дөвләтләрасы итисади тәһкилатлар черчивәсиндә истифадә
олунан коллектив валјута да мөвчуддур. Мәсәлән Авропа Итисади
Бирлијиндә истифадә олунан Екју- коллектив валјутадыр.

Валјуталарын бу чүр дәјишдирилмәсиндә мөвчуд олан
мәзәннә валјута мәзәннәси (курсу) адланыр. **Валјута мәзәннәси** бир
өлкөнүн пул ваһидинин (валјутасынын) дикәр өлкөнүн валјутасында
ифадә олунан гijмәтинә дејилир. Мәсәлән, 1фунт стерлинг =
2доллара вә јахуд 4000манат = 1доллара вә с.

Валјута мәзәннәси дүја валјута базарында бир чох амилләрин
тә'сир атында дәјишир. Шәргин олараг булары узун мүддәтли,
орта мүддәтли вә гыса мүддәтли амилләрә ајырмаг олар.

Узун мүддәтли амилләр - мәһсуларлыгын сәвијјәси, үмүми
милли мәһсулун артымынын узун мүддәт сахланылмасы, һәр бир
өлкөнүн харичи тичарәтдә вә инвестисијада ролу вә јери вә с. һесаһ
олур. Мәһз бу амилләр өлкәдә пул күтләси илә әмтәә вә
хидмәтләрдә олан мүбадиләнин нисбәтини формалашдырыр. Даһа
доғрусу пулун алычылыг габилијјәтини көстәрир ки, бу да валјута
мәзәннәсинин әсасыны тәһкил едир.

Орта мүддәтли амилләрә аиддир: Тәдијјә балансынын вәзијјәти,
узун мүддәтли капиталын һәрәкәти балансынын салдосу, депозитләр
(әманәтләр) үзрә фанз дәрәчәси, дөвләт малијјәсинин вәзијјәти
(бүдчә вә с.).

Гыса мүддәтли амилләр дедикдә, валјута базарынын
фәалијјәтинә тә'сир едән психоложи амилләр нәзәрдә тутулур.
Бурада бөјүк банкирләрин, валјута ишбазларынын, габагчыл
компанијаларын валјута шө'бәләринин мүдирләринин фикирләри әкс
олунур. Еләчә дә һөкүмәтин вә банкын валјута базарына олан
мүдаһиләси дә бу амилә аиддир. Она көрә дә валјута
дәјишилмәләриндә «үзән» мәзәннә дејилән мәзәннә дә мөвчуддур.

Х фәсил

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ ИНТЕГРАСИЈА

1. Игтисади интеграсияның объектив әсаслары вә мәрһәләләри.
2. Гәрби Европа игтисади интеграсиясы инкишафының әламәтләри.
3. Латын Америкасы өлкәләринин игтисади интеграсиясы.
4. Африка вә Асия дәвләтләринин игтисади интеграсиясы.

1. Игтисади интеграсияның объектив әсаслары вә мәрһәләләри

Бу мәсәләләр кечмиш мөвзуларда бејнәлмилләшмә просесинин јаранмасы шәкиндә тисмән верилмишдир. Бу мөвзуда исә интеграсияның нисбәтән даһа кениш, ардычыллыкта ишығландырылмасына сәј көстәрилир.

Тәсәррүфат һәјатының бејнәлмилләшмә характер алмасы XX әсрин икинчи јарысына дунја тәсәррүфатының инкишафының әсас мејлиш чеврилмишдир. Нисбәтән инкишаф етмиш өлкәләрин бу вә ја дикәр формада группашдырылмасы онларын тә'сир даирәсини артырыр. Бу исә дунја тәсәррүфатының даһа глобал мигјасла бејнәлмилләшмәсинә зәмин јарадыр.

Бу кими дәвләтләр вә ја груп дәвләтләр мүүјән мә'нада интеграсия мәркәзинә чеврилирләр. Башга дәвләтләр бунларын әтрафында группашмагла дунја тәсәррүфаты әләгәләри океанында өзүнәмәхсус гитә јарадырлар.

Игтисади интеграсия да өз нөвбәсиндә бу просесин иштиракчысы олан өлкәләр арасында истәһсалын вә капиталын бејнәлмилләшмәсинин сүр'әтләнмәсинә зәмин јарадыр.

Бүтүн бу просес зәнчирвари шәкилдә бири-бири илә сых бағлыдыр.

Демәли, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы → бејнәлхалг әмәк бөлкүсү → истәһсалын вә капиталын бејнәлмилләшмәси → игтисади интеграсия.

Игтисади интеграсияја әсасән һәлледиши амил кими ики амил тә'сир едир: елми-техники ингилаб вә трансмилли ширкәтләрин јаранмасы. Интеграсия просесләринин инкишафында вә дунја тәсәррүфатында онун ролунун артмасындакы тәчрүбәләри үмумиләшдирәрәк игтисади интеграсияның инкишафының вә бәргәрар олмасының 4 мәрһәләсини көстәрмәк олар:

1. Азад тичарэт зоналарынын тө'сис едилмәси тариф дәрәчә-
тери вә башга мәһдудийәтләрин дәғв едилмәси;

2. Көмрүк иттифагынын јарадылмасы. Тичарәтдә, әмәјин вә
капиталын һәрәкәтиндә ваһид тариф јарадылмасы;

3. Игтисади иттифақта һеч бир һүтүгүн тапдаланмасына јол
верилмәмәлидир. Интиракчы олан өлкәләрин игтисади сјасәти илә
разылыглар нәзәрдә тутулур;

4. Ваһид игтисади сјасәтә, үмуми валјутаја вә милли үстгүрум
органларынын тәнзимләнмәсинә әсасланан там интеграсија
јарадылмасы.

Беләликлә, дүнја тәсәррүфатында ајры-ајры өлкәләрин
милли тәсәррүфатларынын јахынлашмасы вә бири-биринә говушмасы
просеси ваһид тәсәррүфат организми јаранмасына јол ачыр ки, бу да
интеграсија* адланыр.

Интеграсија тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәсинин ән
јүксәк тәзаһүр формасыдыр. О чох јүксәк бејнәлхалг әмәк
бөлкүсүнүн вә кооперасија әләгәләринин ганунајүгүн нәтичәсидир.

Мүасир дөврдә тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшмәсинин
глобал мигјас атмасына бахмајараг интеграсија просеси һәлә ки,
әсасән рекионал характерә маликдир. Рекионал (бөлкә) үзрә
интеграсија ики сәвијјәдә һәјата кечирилир: Ајры-ајры кампанијалар
сәвијјәсиндә; Дөвләтләрарасы сәвијјәдә.

Бурада ајры-ајры дөвләтләрин әмәк вә капиталлары интеграсија
просесиндә говушур, хусуси интеграсија атәтләринин вә
васитәләринин фәалијјәтини тө'мин едир.

Интеграсија өз долгун инкишафыны Гәрби Авропада тапмышдыр.

2. Гәрби Европа игтисади интеграсијасы инкишафынын әләмәтләри.

Авропа Иттифагы (АИ) јарадылмасынын мүасир тарихи вә
инкишафы 1951 -чи илдән башланыр. Һәмин илин апрелиндә Авропа
көмүр вә полад бирлији јарадылмасы барәдә мугавилә
имзаланмышдыр. Бура 6 өлкә дахил иди. Франса, АФР, Италија,
Белчика, Нидерландија, Лүксембург. 1957 -чи илдә онлар өз фәалијјәт
даирәләрини кенишләндирмәк барәдә разылыға кәләрәк Авропа
игтисади бирлијини (АИБ) вә атом енержиси үзрә Авропа бирлијини
(Авратом) јарадырлар. Бирлијин тәркибинә чох јүксәк игтисади
инкишафа малик өлкәләр дахил идиләр. Она көрә дә сон 15
илликләрдә игтисади инкишафын артым сүр'әтини онлар мүәјјән
едирди. Бу бирлији "игтисади базар" да адландырырлар.

* Интеграсија. Латын сөзү олуб, бирлик, ваһид - бүтөв демәкдир.

Гәрби Европа итгисади интеграсија просесинин инкишафыны шәрти олараг 4 мәрһәләжә ајырмаг олар:

Биринчи мәрһәлә (50 -чи илләрин ахырлары вә 70 -чи илләрин орталары). Итгисади әдәбијатларда бу дөвр бирлијин һәјәтында “ғызыл әср” атландырылып.

Һәмин мәрһәләдә көмрүк иттифагы јараныр, ваһид аграр базары формалашыр. Бөјүк Британија, Данимарка, Ирландија бу бирлијә дахил олур. Бу “итгисади базар”ын ғаршысында ашағыдакы вәзифәләр дајаныр:

- бу дөвләтләрин ғаршылыгы тичарәтиндә һәр чүр мөһдудийәтләрин тәдричән арадан ғалдырылмасы;
- диқәр өлкәләрлә тичарәтдә үмуми көмрүк тарифи мүүдәп едилмәси;
- әһалинин, капиталын вә хидмәтин сәрбәст һәрәкәти үчүн мөһдудийәтләрин ләғви;
- нәглијат вә кәнд тәсәррүфаты үчүн үмуми сijasәт һазырламаг вә һәјәтә кечирмәк;
- валјута иттифагы јарадылмасы;
- верки системини ваһид шәклә салмаг;
- итгисади сijasәтин разылашма принципләрини ишләмәк-һазырламаг.

Бүтүн бунларын һәјәтә кечирилмәси мөгәдилә ашағыда садаланан комплекс идарәчилик структуру јарадылып: -АИБ -ин Назирләр Шурасы, Европа бирлији комиссијасы, Европа Шурасы, Европа мөһкәмәси, Европа парламенти.

Бүтүн бу тәдбирләр сәнајә интеграсијасы просесинин сүр'әтләнмәсинә зәмин јаратмышдыр.

Икинчи мәрһәлә 70 -чи илләрин орталары илә 80 -чи илләрин орталарыны әһәгә едир. Һәмин АИ -нин үзкләри Европа валјута әмәкдашлығы програмы гәбул едирләр, харичи сijasи мәсләһәт механизми јарадырлар. Бунлара бахмајараг һәмин итгисади интеграсија бөһран вәзијәтинә дүшмәли олур. Бу бөһран авросклероз ады атмышдыр. Бу мәрһәләдә һәмин өлкәләрин инкишаф сәвијәләриндәки фәрг артмышдыр. 1981 -чи илдә Јунаныстанын бу иттифага дахил олмасы илә бу кими фәргләр даһа ајдын көзә чарпырды (чүнки, Јунаныстан бирлијин диқәр өлкәләринә нисбәтән чох керидә иди). Одур ки, һәмин мәрһәлә АИ-нин тарихинә дургүлүг дөврү кими дахил олмушдур.

Үчүнчү мәрһәлә 80 -чи илин икинчи јарысындан 90 -чы илләрин әввәлине аиддир. Бу мәрһәләдә бирлијин тәркиби

кенишленир. 1986 -чы илдә Испанија вә Португалија бура дахил олтур. Лакин бу һадисә әввәлки өлкәләрарасы мутәнасибснзлији даһа да артырыр.

Гејд етмәк марағлыдыр ки, һәмин илдә Португалијада һәр нәфәрә дүшән кәлир бу бирлијин орта кәстәричисинин 50, Испанијада исә тәғрибән 75 фаззинә бәрәбәр иди. Итисади бирликдә әһалинин он үчдә бир һиссәси кәнд тәсәррүфатында ишләдији һалда, һәмин өлкәләрдә 1/5 ишләјирди. Бунлара бахмајараг бу мәрһәләдә Гәрби Авропа интеграсијасынын инкишафы мүәјјән јени вүс'әт ала билир. Ваһид Авропа акты (ВАА) гәбул едилир. ВАА -бирлијин иштиракчысы олан өлкәләрин әсас мөгсәдини Авропа Иттифагы јарадылмасыны тәсдигләди.

Бу иттифаг бирлијин үзвү олан өлкәләрин сијаси бирлији кими јалныз итисадијјтын, валјута- малијјә, гуманитар әмәкдашлыг вә с. -нин инкишафы дејил, харици сијасәт саһәсиндә разылыглар, тәһтүкәсизлијин тә'мин едилмәси кими проблемләрин һәллини дә нәзәрдә тутур.

ВАА -нын гәбул едилмәсилә бирлијин үзвү олан өлкәләр арасында микро вә макро мијјасда сијаси вә һүгүг, елм вә еколокија, рекионал инкишаф, социал мүнәсибәтләр вә с. саһәләри үзрә интеграсија просесләри даһа да артыр.

90 -чы илләрин әввәлләринә Авропа Бирлији өлкәләри практики олараг ваһид базарын әсасынын јарадылмасыны баша чатдырмышлар. Бунунла да валјута - итисади вә сијаси иттифагын формалашмасына даһа чох јакынлашмышлар.

Дөрдүнчү мәрһәлә 90 -чы илләрин орғаларындан XXI әсрин әввәлләринә тәсадүф едир.

Ваһид Авропа актынын мүддәаларына әсасән 1993 -чү илин јанвар ајынын бириндән һәмин өлкәләр дахилиндә истәһсал милләринин сәрбәст һәрәкәтинә ичазә верилир. Фактики олараг бирлик чәрчивәсиндә ваһид итисади мөкан јараныр ки, бу да һәмин иттифагын кејфијјәтчә јени итисади интеграсија мәрһәләсинә дахил олмасына бир сүбүтдур.

1992 -чи илин февралында Маастрих (Нидерландијада шөһәр) тугавиләсинә әсасән АИБ 1994 -чү илин јанвар ајындан Авропа иттифагы шәкли алыр. Бу иттифагын үзвләринин сајы артыг 15 -ә чатыр. Бу мәрһәләдә интеграсија просесләри даһа да кенишленир.

Ваһид Авропа банкы јарадылмасы вә она ваһид АВРО валјута емиссија һүгүгү верилмәси һәјата кечирилир.

Авропа иттифагынын даһа да кенишләнмәси вә башга өлкәләрин дә бу иттифага гошулмасы кетдикчә күчленир.

1. The first part of the paper discusses the importance of understanding the underlying mechanisms of the observed phenomena. This is crucial for developing effective interventions and policies.

2. The second part of the paper reviews the existing literature on this topic. It highlights the strengths and limitations of previous studies and identifies areas for further research.

3. The third part of the paper presents the results of the current study. It includes a detailed description of the methodology used, the data collected, and the statistical analysis performed.

4. The fourth part of the paper discusses the implications of the findings. It explores the potential applications of the results in practice and the broader implications for the field.

5. The fifth part of the paper concludes the paper by summarizing the key findings and providing recommendations for future research.

Бунлардан эн көзө чарпаны Шимали Америка азад тичарэт зонасыдыр (ШААТЗ). АБШ илэ Канада арасында олан бу итисади интеграсија Гәрби Европа бирликләри илэ әмәкдашылыг едирдиләр. Лакин сонралар 1994 -чү илин јанварындан Мексика да бура гошулмушдур. һәмин бирлијин әһалиси 370 млн. нәфәр тәшкил едир. Күчлү итисади потенсиата маликдир.

Бу өлкәләр дүнја тичарәтинин 20 % -ни өзүндә бирләшдирир. Иллик әмтәә истәһсалы вә хидмәтләрин чәми 7 трлн. доллара бәрәбәрдир.

Разылыгларын әсас мүддәалары ашағыдакылардыр:

1. АБШ, Канада вә Мексика арасында әмтәә тичарәти көмрүк һаггындан азад едилтир;

2. Шимали Американын базарыны Асија вә Европа кампанијатарынын мүдаһиләсиндән мүһафизә етмәк;

3. Америка вә Канаданын банк вә сығорта ишиндәки кампанијатарынын Мексикаја капитал гојулушуна гадағанлар арадан көтүрүлүр;

4. Әтраф мүһитин горунмасы үзрә проблемләри һәлл етмәк үчүн үч тәрәfli груп јаратмаг.

Бүтүн бунларла әләғәдар олараг беш ил мүддәтинә АБШ Мексикадан алынан мөһсулларын чохуна тариф дәрәчәләрини ләгв етмишдир. Бурада Америка вә Канада даһа жүксәк инкишаф етдији үчүн Мексикаја даһа чох күзәшт едилрәр.

Сон вахтлар Мексикада ҮММ -үн 1,6 - 2,6 % артачағы көзләнилир.

Беләликлә Мексика 10 - 15 илә өз итисадијјатыны инкишаф етмиш өлкәләрә јахынлашдырмаг имканы әлдә едә биләр.

Бу кими интеграсија просеси Чәнуби Америкада да кенишләнир. Әввәләр (60 -чы илләрин әввәлиндә) нәзәрдә туғулурду ки, бурада "азад тичарәт зонасы", сонра исә Мәркәзи Америка үмуми Базары (МАҮБ) јарадылсын. Лакин сијаси вә итисади бөһранлар бу планын һәјата кечирилмәсинә имкан вермәди. 2010 -чу илә ола биләр ки, белә бир базар јаранар.

90-чы илләрин орталарына интеграсија проселәри даһа да сүр'әтләнир. 1991-чи илдә Аркентина, Бразилија, Уругвај вә Парагвај арасында тичарәт бәрәдә бејнәлхалг мүғавилә бағланды вә 1995 -чи илдән гүввәјә минмишдир. Бу мүғавилә даһа бөјүк тичарәт-итисади рекионал блок олуб 200 млн. нәфәри бирләшдирир. Чәми ҮДМ 550 млрд. доллар тәшкил едир. Бу групплашмаја дахил олан өлкәләр арасындакы гаршылыглы тичарәтин 90%-и һәр чүр манечиликдән азад едилмишдир.

4. Африка вә Асија дәвләтләринин итгисади интеграсијасы

Африка дәвләтләри дә инкишаф етмиш дәвләтләринин интеграсија просесәри тәдрүбәсиндән истифадә етмәк кәстәриләр. 1989 -чу илдә Африка гитәсинин шимал һиссәсиндә “Әрәб Гәрби” дејилән иттифаг јаранмышдыр. Бура Әлчәзаир, Ливия, Мавританија, Мәракеш, Тунис дахилдир. Һәмин иттифаг рекионал сәвијјәдә олуб кениш мијаслы итгисади әмәкдашлығы нәзәрдә тутмушдур. Бунунла јанашы гејд етмәк лазымдыр ки, Шимали Африка бир-бириндән ајры, хусусиләшмиш, тапалы беш милли сәһләри базары өзүндә бирләшдирир. Африканын диқәр өлкәләри дә шу араатарында нисбәтән әлверинли шәртләрә әсасланан мүмкүн итгисади интеграсија јаратмаға чалышырлар. Бурада итгисади вә көмрүк иттифаглары јаратмагла гаршылыгылы итгисади әлағәләринин инкишафы сијасәти нәзәрдә тутулур. Ајры-ајры рекионларда даһи бөјүк дахили базарлар јарадылмасына сәј кәстәриләр ки, бунунла да итгисадијатын модернләшдирилмәси базасы һазырланмыш олур. Бир чох өлкәнин инкишафында “өз күчүнә архаланмағ” консепсијасы әсас көтүрүлдүјү һалда, интеграсија бу кими инкишафын алтернатив һесаб олур. “Өз күчүнә архаланмағ” консепсијасы нәзәрдә тутур ки, итгисадијатын структур дәјишкликләри дахили истеһсат амилләринин һәр тәрәфли сәфәрбәрлији, јерли еһтијатлардан сәмәрәли истифадә едилмәси илә дә мүмкүндүр. 2025 -чи илә Африка итгисади бирлији јарадылмасы вә бурада ваһид Африка тәшкилаты олмасы планында да бу идеја өз әксини тапыр.

Африкада касыб вә керидә галмыш дәвләтләрин көһнә ән’әнәви итгисади әмәкдашлығы онларын “касыбчылыг мәнкәнәсиндән чыхмағ” нијјәтләринә зәррә гәдәр дә көмәк едә билмир. Одур ки, Африка үмуми базар јарадылмасы идејасы һәмин гитәдә чох кениш јайылмышдыр.

XX әсрин ахырларындан Шәрги Асијада да интеграсија просеси сүр’әтлә артыр. Демәк олар 30 илдир ки, Асијанын чәнуби - шәрг өлкәләринин бирлији (АЧШӨБ) фәалијјәт кәстәрил. Бура дахилдир: Асијанын дөрд “чыртдан әждаһаларындағ” бири - Сингапур вә јени сәнәјә өлкәләринин “јени далға” адланан, үчүнчү вә дөрдүнчү нәслиндән - Малајзија, Индонезија, Таиланд, Брунеј вә Филиппин. 1995 -чи илдә Вјетнам да бура дахил олмушдур. Тәдгигатлар кәстәрил ки, 2000 -чи илдә бүтүн Һинд-Чин өлкәләри бу тәшкилата гошулучаглар. Һәмчинин бирлијин планына көрә јенә 2000 -чи илдә бура дахил олан өлкәләрин тичарәт әлағәләриндә 38 мин адда әмтәә

үзрә көмрүк веркиси 5% азатдылачагдыр. 1995 -чи илин ахырларында 2003 -чү илә бурада там азат тичарәт зонасы јарадылмасы барәдә гәрар гәбул едилмишдир.

Шәрги Асијада итгисади интеграсијанын инкишафы перспективләрини мүәјјән мә’нада Асија Сакит океан итгисади әмәкдашлығы тәшкилаты (АСОИӨТ) јарадылмасы илә дә әлағәләндирмәк олар. Бу тәшкилата Асијанын вә еләчә дә Шимали вә Чәнуби Американын 18 дәвләти дахилдир.

Бейнәлхалг експертләрин прогнозларына көрә 2000 -чи илә Шәрги Асија үмуми милли мәһсулун һәчминә көрә Гәрби Европаны вә 2020 -чи илә Шимали Африканы өтүб кечә биләр.

Һәмин итгисади әмәкдашлыг планлашдырыр ки, 2020 -чи илә дүнјада ән бјүк азат тичарәт зонасы јаратсын. Һәр чүрә көмрүк вә дахили манечиликләри арадан галдырсын. Ајдындыр ки, бурада итгисади интеграсијанын илкин мәрһәләләри олдуғу үчүн мүәјјән кортәбииликләри вардыр. Интеграсија мүнәсибәтләри һәлә о гәдәр дә јеткин, јүксәк сәвијјәдә дејилдир. Она көрә дә бу мүнәсибәтләрә һәлә ки, азат тичарәт зонасы дејил, “ачыг итгисади бирлик” демәк даһи дүзкүн олар. Бунунла јанашы ајры - ајры өлкәләрдә интеграсија сәвијјәси чох јүксәкдир вә мәһз онлар диқәр өлкәләр үчүн дә нүмунә ола биләрләр. Мәсәлән, интеграсија просесләринин артмасы бахымындан Чәнуби Чин Итгисади зонасы “Үчбучаг артым” - ЧХР, Һонконг, Тајван, “Тызыл үчбучаг артым” - Индонезија, Малајзија, Сингапур, Јапон дәнизи һөвзәси өлкәләринин итгисади зонасы, Һинд - Чин итгисади зонасынын бөјүк наилијјәтләрини гејд етмәк олар.

Әрәб өлкәләри арасында да интеграсија вә фәјдалы гаршылыгылы әмәкдашлығы чан атырлар.

1981 -чи илдән бәзи әрәб өлкәләринин әмәкдашлығы иттифагы мөвчуддур. Бура дахилдир: Сәудијјә Әрәбистаны, Күвәјт, Гатар, Бәһрејн, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри вә Оман (Бунлар “Нефт алтылығы” дејирләр).

1992 -чи илдән Мәркәзи Асија дәвләтләринин итгисади әмәкдашлыг тәшкилаты (МИӨ) јаранмышдыр. Бу тәшкилатын јаранмасынын әсас тәшәббүсчүләри Иран, Пакистан вә Түрkiјә олмушдур. Бу кәләчәк Мәркәзи Асија базары орта Асија республикаларыны, Газахыстаны вә Азәрбајҗаны да өзүнә чәлб етмәлидир. Фәрәһлә гејд етмәк олар ки, һазырда Азәрбајҗан 23 бейнәлхалг итгисади тәшкилатын үзвүдүр.

XI фәсил

АЗАД ИГТИСАДИ ЗОНА ҮМУМДҮНҖА ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ЕЛЕМЕНТИДИР

1. Азад игтисади зонанын маһијјәти вә јаранмасы сәбәбләри.
2. Азад игтисади зонанын нөвләри.
3. Мүхтәлиф өлкәләрдә вә рекионларда азад игтисади зоналарын јарадылмасы.
4. Азад игтисади зоналарын үмуми чәһәтләри.

1. Азад игтисади зонанын маһијјәти вә јаранмасы сәбәбләри

Игтисади әдәбијјәтларда азад игтисади зона вә јахуд хүсуси игтисади зона чох һалларда ејни мәнада ишләдилер. Садәчә олараг хүсуси игтисади зонада игтисади фәалијјәтин бүтүн тәрәфләри тәнзим едилә билмир. Азад игтисади зона исә адындан көрүндүјү кими халис азад-сәрбәст фәалијјәт нәзәрдә тутулур.

Игтисади сијасәт дахили базары әсас көтүрдүкдә, она истигамәтләндиңдә хүсуси игтисади зона чидди тәнзим едилер, там сәрбәст олмур, инвестиција саһәсиндә мүәјјән мәһдудият јараныр. Игтисади фәалијјәт нисбәтән мүәјјән чәрчивәдә олур. Өлкәнин игтисади сијасити харичи базара даһа чох әсасландыгда, хүсуси игтисади зонанын идарәчилик ишинә аз гарышылдыгда, харичи инвестицијанын ахынына даһа әлверишли шәраит јараныр ки, буда она азад зона характери верир. Әслиндә даһа кениш мәнада “азад-игтисади зона” өзүдә “хүсуси әлаһиддә игтисади зона” анлајышына дахилдир. “Азад” олмаг өзү дә хүсуси бир һалдыр. Олур ки, “Хүсуси” вә јахуд “Азад” анлајышларынын ишләдилмәси аз әһәмият кәсб едир.

Беләликлә хүсуси игтисади зона милли игтисади мөканын бир һиссәси олуб, өлкәнин ајры-ајры һиссәләриндә тәтбиг олунмајан хүсуси күзәшт вә стимуллар системинә әсаслыныр. Демәли, хүсуси игтисади зона бу вә ја дикәр дәрәчәдә хүсусиләшмиш чоғрафи әразидир.

Хүсуси вә јахуд азад игтисади зона јарадылмасы ачыг игтисадијјат принципләринин һәјата кечирилмәсинин әсас чәһәтләриндән бири-дир. Бу кими зоналарын мөвјуд олмасы харичи игтисади фәалијјәтин кенишләнмәсинә зәмин јарадыр, либераллашманы арғырыр. Хүсуси игтисади зонанын игтисадијјаты харичи аләм үчүн јүксәк сәвијјәдә ачыг олур. Харичи вә дахили инвесторлар үчүн мүнәсиб көмрүк,

верки гојма, инвестиција гәјдалары тәтбиг едилер. Фактики олараг хүсуси игтисади зона ону јарадан өлкәјә харичи капиталын чөлб едилмәси үчүн истифадә олунан бир тәдбирдир, “тәләдир”. Башга өлкәләр вә саһибкарлар үчүн исә өз капиталларыны јерләшдирмәк имканыдыр.

Бурада кимин даһа чох мәнфәәт әлдә етмәси исә әлбәтдә тәрәфләрин фәалијјәтиндән, һесабламаларындан, гарышја гојдуғлары мөгсәд вә с. асылдыр. Һәр һалда нәзәрә алсаг ки, һәр јарадылан өлкә дахилиндә галыр вә онун сәрвәтинә чеврилир, онда бу мәнтигә әсасән демәли хүсуси игтисади зона јарадылан өлкәләр даһа чох газанмыш олурлар.

Хүсуси игтисади зона јарадылдыгда һәммин мөканын өлкәнин дикәр бөлкәләриндән ајрылмасы проблеми дә әсас көтүрүлүр. Бу чүр ајрылма Чиндә олдуғу кими сәрһәд тикинтиләри васитәси илә дә һәјата кечирилә биләр, чүнки хүсуси игтисади зона јарадылдыгда истехсатын гурулушуну дәјишмәк вә дикәр сәрбәст дәјишикликләр едилә биләр. Әмәк һағгы, һәјат сәвијјәси јүксәк ола биләр. Белә олдугда ајдындыр ки, өлкәнин дикәр бөлкәләриндән бураја ахын, атверчилик вә с. дахил ола биләр. Она көрә дә хүсуси зона јарадылдыгда бунун тәнзим едилмәси үчүн бир чох һүгүг нормалары да һазырланмалыдыр.

Харичи капиталын чөлб едилмәси вә өлкә дахилиндә игтисади просесләрин фәаллашмасында онун тә’сириндән башга хүсуси игтисади зона јарадылмасы ашағыдакы сәбәбләрдән дә ирәли кәлир:

-сәнајә ихрачына мараг јаратмаг вә бунун әсасында валјута вәсаити әлдә етмәк;

-мәшғуллугун артмасына наил олмаг;

-һәммин зонадан јени тәсәррүфатчылыг методлары тәчрүбәсини јаймагда истифадә етмәк, һәмчинин хүсуси игтисади зона јарадылмасынын әсас сәбәбләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, һәр бир өлкә бүтүн һалларда өз игтисадијјатыны харичи фәалијјәт үчүн там ачыг е’лан етмәк истәмир. Хүсуси игтисади зона јарадылмасында Чинин вә башга дөвләтләрин тәчрүбәси әсасында ашағыдакы үмуми чәһәтләрин зәрури олмасы әсас көтүрүлүр:

-әлверишли чоғрафи вәзијјәт;

-даһа әлверишли инфраструктура олмалыдыр;

-инфраструктура илә бағлы торпаг, су, енержи, мүхтәлиф хаммал нөвләри, нәглијјат шәбәкәси, телекоммуникација вә с.;

-әлверишли социал инфраструктура, о чүмләдән зәрури стандартлара ујғун јашајыш биналары, ушаг бағчалары, мәктәпләр, хәстәханалар, күндәлик тәләбат малларынын тәмини вә с.;

-нисбәтән учуз, лакин јүксәк ихтисаслы ишчи гүввәси;

- јүксәк милијјә хидмәтләри көстәрилмәси вә бејнәлхалг базары илә әләгә;
- авадынлыгларын тә'мири үзрә јүксәк хидмәт;
- Х.И.З-дә идарәчилик үзрә норматив ганунлар ајдынлығы;
- верки гојмада күзәшт вә диқәр һүгүгу нормалар;
- үмуми сијаси сабитлик вә с..

2. Азад игтисади зонанын нөвләри

Хүсуси игтисади зона јарадылмасы һазырда бир чох өлкәдә кениш вәсәәт алымышдыр. 90-чы илин орталарына дүңја мијјасында 4 миңдән чох мүхтәлиф нөвдә хүсуси игтисади зона мөвчуд олмушдыр.

Гәрб мүтәхәссисләринин һесабламаларына кәрә 2000-чи илә дүңја тичарәтинин 30%-ә гәдәр бу чүр мүхтәлиф азад игтисади зоналарла бағлы олачагдыр. Бүтүн бејнәлхалг ширкәтләр хүсуси игтисади зонаја өз фәалијјәтиндә әлверишли күзәштләр вә јүксәк мәнфәәт имканы кими бахырлар. Һәмчинин бејүк бејнәлхалг ширкәтләр бу чүр зоналарда өз хүсуси истәһсаллараны кенишләндирмәклә бу просесә өз игтисади вә сијаси нүфузларыны артырмаг истигамәти кими бахырлар.

Азад игтисади зона јарадылмасы вә фәалијјәт көстөрмәси үзрә дүңја тәчрүбәси көстәрир ки, дүңја базары илә интеграсија әләгәләрини артырмаг мөгсәди илә јарадылан зоналардан башга хүсуси режимлә марағландырылан фәалијјәт даирәләри дә мөвчуддыр.

Одур ки, һәр бир конкрет вәзијјәтдә азад игтисади зона јарадылмасы сәбәбләри вә мөгсәди бири-бириндән фәргләнә биләр.

Белә ки, инкишаф етмиш сәнәјә өлкәләриндә - АБШ-да, Бејүк Британијада азад игтисади зона јарадылмасы рекионал сијасәтләрин реаллашмасы мөгсәди дашыјыр. Тәнәзүлдә, дурғунлутда олан рајонларда кичик вә орта бизнеспәрин чанланмасына јөнәлдилир.

Бу мөгсәдлә һәмин рајонларда фәалијјәтдә олан кичик вә орта саһибкарлара даһа кениш имканлар верилир, малијјә күзәштләри едилир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дә бу мөгсәдлә азад игтисади зоналар јарадылмышдыр. Бунлар керидә галан рајонларын динамик инкишаф хәттинә дүшмәсинә зәмин јаратмышдыр. Лакин бунларын арасында фәрг ондан ибарәтдир ки, азад игтисади зона јарадылмасында инкишаф етмәкдә олан өлкәләр хари́чи капиталын чәлб едиләси нә даһа чох үмид едиләр, даһа чох архаланырлар.

Азад игтисади зоналар өз тәшкилаты-функционал гурлушу бахымындан фәргләнирләр. Лакин бир чох һалларда бу вә ја диқәр азад игтисади зонаны тәснифләшдирмәк олмур. Бу зоналар чох хүсусијјәт кәсб етдији үчүн онлара бир мәнәлы јанашмаг чәтиндир. Русија мүтәхәссисләри бу зоналары тәсәррүфат ихтисаслашмасына

көрә, бурадакы мүүссисәләринн әксәријјәтинин фәәлијјәт истигамәтинә көрә тәгриби бир тәснифат һазырламышлар. Бурада ән мәркәзи јери сәнаје емапы үзрә ихтисаслашан итгисади зоналар тугур. Һәмин тәснифата көрә азад итгисади зоналары ашағыдакы кими фәргләндримәк олар (*бах схемә*).

Азад итгисади зоналарын тәшкилиндә әсасән ики чәһәт, мұлаһизә әсас көтүрүлүр. Әрази бахымындан вә функционал (фәәлијјәт) бахымындан.

Әрази бахымындан дедиклә - хусусиләшмиш-ајрылмыш әрази нәзәрдә тутулур. Бурада бүтүн мүүссисәләр күзәштли тәсәррүфат фәәлијјәтинә малик олур.

Икинчи јанашмада мүүссисәнин һансы әразидә јерләшмәсиндән асылты олмајараг мүүјјән фәәлијјәт нөвү илә мәшғул олан саһибкарлар хусуси күзәшт режиминдән истифадә етмәк һчугуна малик олур.

Әрази принципи үзрә фәргләнән азад итгисади зонаја Чиндә јаранмыш зоналары, Бразилијада “Манаус” зонасыны вә еләчә дә инкишаф етмәклә олан өлкәләрдә јарадылан ихрач-истеһсал зоналарыны мисал чәкмәк олар.

Икинчи јанашмаја (мұлаһизәјә) хас олан зоналара исә ајры-ајры мүүссисәләри-оффшор мүүссисәләри, “Дјут фри” дүканларыны аид етмәк олар.

Азад итгисади зонанын ән садә формаларындан бири (рүсумсуз) азад көмрүк зоназысыдыр. Бу зона азад тичарәт зонасы кими биринчи нәслә аиддир. Бу кими зоналар XVII-XVIII әсрләрдән мөвчудтур. Азад итгисади зонанын мұхтәлиф көрүнүшү.

I. Тичарәт үзрә	II. Сәнаје-истеһсал	III. Техники-тәтбиг олма	IV. Сервис
1. Азад көмрүк	1. Идхалы әвәз-ләјән	1. Технополис	1. Оффшор-зонасы
2. Бағлама амбарлары	2. Ихрач үзрә истеһ-салын инкишафы	2. Техники парк	2. Малијјә мәркәзләри
3. Азад лиман	3. Сәнаје парклары	3. Јени вә јүксәк технологи инкишаф зонасы.	3. Банк хидмәтләри
4. Азад тичарәт зонасы	4. Елми-сәнаје парклары		4. Турист хидмәт-ләри.
	5. Макиладорас (Мексика)		5. Еколожи парк-лары

Бу зоналар харичə транзит (бирбанна) кəндəрилəн мəһсулун сахланылмасы амбарлары, малларын габландырылма, багланмасы, аз да олса емат едилмəси вə с. өзүндə əкс етдирип.

Белə зоналары бир чох хатларда азад кəмрүк əразисиндə габландырырлар. Бу кими зоналар идхат вə ихрач олунан мал, кəмрүк рүсумундан азад едилир. Бир чох өлкəлəрдə белə зоналар мөвчудур.

Азад тичарəт зонасы да дүнјала чох јайылмышдыр. Əввəтəн кəндəрилəн етмəк јеринə дүшəр ки, бу кими зоналары азад тичарəт бир тичарəт (А.А.Т.Б.) илə гарышдырмаг олмаз.

Белə зоналар АБШ-да даһа чох инкинаф тапмышдыр. Бу зоналарын јаранмасы АБШ-да 1934-чу илдə хусуси ганунда нəзəрдə тугулмушдур. Бурада тичарəтин кенишлəнмəси, тичарəт əмəлијатларынын сүр'əтлəндирилмəси, тичарəт хəрчлəринин аздаылмасы əсас мəгсəд кəтүрүлүрдү.

Ганунда нəзəрдə тугулдуғуна кəрə һər бир лиманда бир харичи тичарəт азад зонасы јарадыла билəр. АБШ-да олан гануна əсасəн һər һансы бир өлкəнин əразисиндə олан азад тичарəт зонасы үмүми тəјинатлы вə хусусилəшмиш зоналара бөлүнүр. Үмүми тəјинатлы зоналар нисбəтəн кичик мəkана малик олур милли кəмрүк əразисиндəн кəнарда јерлəшир. Орада харичə кəндəрилəн мəһсулларын амбарлашдырылмасы, е'малы (габлашдырылма, сотрлашдырылма, маркаланма, е'малын тамамланмасы вə с.) һəјата кечирилир.

Белə зоналар ајры-ајры ири компанијалар үчүн јарадылыр. Буларын фəалијјəти үмүми тəјинатдан кəнара чыхмыр. Бу чүр табечилијə əсасланан зоналарда ихрач үчүн вə идхаты əвəзлəјөн мəһсуллар истехсал олунур.

90-чы иллəрин орталарына АБШ-да 500-ə гəдər азад тичарəт зонасы вардыр.

Бөјүк бəјнəлхалг тəјјарə лиманларында олан хусуси дүканлары да азад игтисади зоналарын садə формасы олан азад тичарəтə аид əтмəк олар. Гајдаја кəрə онлар дəвлəт сəрһəдлəриндəн кəнарда һесаб едилирлэр.

Азад тичарəт зонасына һəмчинин хусуси күзəшт тəтбиг едилəн əнəнви тичарəти дə аид етмəк олар.

Сəнајə-истехсалат зонасы. Булар икинчи нəсл зонасы һесаб олунур. Онлар əсасəн тичарəт зонасынын тəкамүлү нəтичəсиндə мейдана кəлмишлэр. Һəмин тичарəт зоналарына вахт кечдикчə анчаг

омтөө дейл, капитал да кәлп, бунула да истехсал фәалијјәти өзүнү көстәрирди.

Сәнаје-истехсал зонасы ихрач үчүн вә идхалы әвәзләјән мәһсулар истехсалы үчүн ајрылан хусуси көмрүк режими (гајдасы) әразиләриндә јарадылып. Бу кими зоналар көзә чарпачаг дәрәчәдә верки вә малијјә күзәшtlәриндән истифадә едирләр.

Ихрач- истехсал зоналары даһа чох инкишаф тапмышдыр (хусуси илә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә). Белә зоналар ихрач үчүн мәһсул истехсалында ихтисаслашырлар.

Белә зоналарын мүасир модели өз башлангычыны 1959-чү илдә Ирландиянын тәјјарә лиманы олан Шеннон кими зона структурларындан көтүрүр. Бу кими зоналар јарадылмасындан "јени сәнаје өлкәләри" даһа чох фәјдатанырлар.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә 60-чы илләрдә харичи үчүн сәнаје мәһсулары истехсалына стимул јаратмаг зәрурәти өзүнү көстәрир. Бунун харичи капитал һесабына һәјатә кечирилмәси танунаугун олараг ихрач-истехсал зонасынын јарадылмасыны шәртләндирир.

Техники-тәтбиг зоналары-үчүнчү нәсл зонасы һесаб олурлар. Бу нәсл 70-80-чи илләри әһатә едир. Бу кими зоналар көртәбии мејдана кәлп вә јахуд дөвләтин көмәклији илә бөјүк елми мәркәзләрин мөканында јарадылып.

Бу зоналарда милти вә харичи тәдигатчылар, лајпһәчиләр, елм-истехсалаг фирмалары чәмләширләр. Буларын һамысы ваһид верки-малијјә-күзәшtlәриндән истифадә едирләр.

Техники-тәтбиг зоналары ән чоху АБШ, Јапонија вә Чиндә фәалијјәт көстәрир. АБШ-да булары техникапаркы, Јапонијада-технополис, Чиндә исә јени вә јүксәк технолокија инкишафы зонасы адландырырлар.

Дунјада ән мөшһур вә АБШ-да ән бөјүк техникапаркы "Силикон Велли"¹-дир. Дунја үзрә һесаблама техникасы васитәләри вә компүтер истехсалынын 20 фаизини өзүндә чәмләшдирир. 20 мин ишчиси вардыр. Бүгүн АБШ-да бу чүр 80 зона мөвчудур.

Јапонијада һөкүмәтин хусуси програмына әсасән габагчыл елми тәшкилатын базасы әсасында 20 технополис јарадылыпдыр. ЧХР-дә дә бу чүр зоналар елм вә техниканын инкишафына даир дөвләт планына әсасән јарадылып. 90-чы илләрин орталарына Чиндә 50-дән чох јени вә јүксәк технолокијанын инкишафы зонасы вардыр.

¹ Силисиум кимјәви элементидир. Дашын, гумун, кәрпичин, шүшәнин вә с. Тәркиб һиссәсидир.

Сервис² зоналары - дедиклө мүхтәлиф малийә-игтисади вә с. хидмәтләрн кәстәрән фирма вә тәшкилатларын саһибкарларн фәалийјәти үчүн хусуси күзәштли режимә әсасланан әрази тугулур.

Сервис зоналарына-оффшор³ зоналарыны вә верки күзәштләрнн аид етмәк олар. Верки күзәштләрн, саһибкарларн чәлб етликдә онлара чох әлверишли шәртләрлә валјута-малийә, фискал режимн, јүксәк сәвијјәдә банк вә коммерсија сирри, дөвләт тәнзимләнмәснн хејрхәһтиг кәстәрилмәснни нәзәрлә тутур.

Верки күзәштләрн адыны дашыјан зоналарын оффшор зоналарнн фәргн ондан ибарәтдир ки, онларда бүтүн мүәссисәләр (јерләрнн еләчәдә харичи) демәк олар бүтүн фәалийјәт ноктәри верки күзәштләрн нә аид едилир.

Базырда дүнјада 300-дән чох офшор зонасы мәркәзи мөвчүлдүр. Бунлардан верки күзәштләрн адыны дашыјаны 70-ә гәдәрдир.

3. Мүхтәлиф өлкәләрдә азад игтисади зоналарын вә рекнионал зоналарын јарадылмасы.

Бир чох өлкәләрдә артыг хејли вахгдыр ки, оффшор компанијаларн фәалийјәт кәстәрир. Бунлардан-Лихтенштејн, Панама, Норманд адаларн, Британијада Мен адасы, Антил адаларн, Гонгонг Мадейра, Либерија, Ирландија, Исвечрә вә с. кәстәрмәк олар. Сон он илликләрдә оффшор зоналарн Малтада, Маврикидә, Гәрби Самоа, Израил, Малајзија вә с. өлкәләрдә дә јаранмышдыр.

Сәнаје, тичарәт. Банк, сугорта вә с. компанијаларн оффшор зоналарда ја бүтовлүкдә һеч бир веркијә чәлб едилмирләр, (Ирландија, Либерија) јахуд бүтовлүкдә аз веркијә чәлб едилирләр. (Лихтенш-тејн, Антил адаларн, Панама, Мен адасы вә с.).

Она көрә дә оффшор зоналарн јарадылан өлкәләрә харичи капиталын ахмасына зәмин јараныр. Бәзи мәлүматлара көрә оффшор зоналарында истифадә едилән капитал 500 млрд. доллар- тәшкил едир. Бунларын үзвүләрн (физики вә һуғуғи шәхсләр) 2 млн. нәфәр тәшкил едир.

Комплекс зоналар - ајры-ајры инзибати јерләрдә үмуми режимә дејил, даһа әлаһиддә-хусуси күзәштләрә әсасланараг јарадылып.

Бунлара Чиндә јаранмыш 5 хусуси (әлаһиддә) игтисади зонаны мисал чәкмәк олар. (ЧХР-ачыг рајонларн). Еләчә дә "Манаус" бразилија зонасы, Аркентинада "Одлар Јурду" вә с.

² Сервис-инк. Хидмәт демәкдир.

³ Күзәштли верки режиминә әсасланан харичи фирмаларын јерләшдирилмәси.

90-чы илләрдә бейнәлхалг азад итгисади зоналарын формалашмасы процеси даһа да фәаллашмышдыр.

Белә ки, Туманган (Чиндә) хусуси итгисади зонасынын жарадылмасы дәйиһәси һазырланмышдыр.

Бу зона Русијанын, Чинин вә Корејанын сәрһәддиндә жарадылачагдыр. Һәмин дәйиһә 20 илә нәзәрдә тутулбдур. Онуң жарадылмасынын биринчи мәрһәләси 90-110 млрд. доллар баһа кәләчәкдир.

Бу азад итгисади зонада Јапония, Чәнуби Кореја, Монголустан, Чин, К.Х.Д.Р вә Русија иштирак едәчәкдир. Зонанын жарадылмасында Чинин вә Корејанын ишти түввәсиндән истифадә едиләчәкдир. Бурада бөјүк лиман вә чохлу сәнајә мүәссисәләри жарадылачагдыр. Русија бу мүәссисәләрә емаг үчүн хаммат кәндәрәчәкдир. Дөвләг сәвијјәсиндә дејил, рекионал сәвијјәдә ишкүзар әләгәләрин артмасы Јеврорекион дејилән аңлајышын мејлана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Јеврорекион харици итгисади әләгәләрин тәшкили олуб мүхтәлиф дөвләгләрин сәрһәд вилајәтләринин кәнүллү бирләшмәсидир. Һазырда Јеврорекион жарадылмасында Полша, Словакия, Чехия, Мачарыстан вә еләчә дә Украина вә Беларусия фәал рол ойнајыр. 90-Чы илләрин орталарына "Карпат", "Буг"(чај) "Померенија"(Полшада) Јеврорекионлары жарадылыбдыр.

Чинин Сујфенхе шәһәриндә Чин-Русија сәрһәд тичарәт зонасы жарадылмасы барәдә 1994-чү илдә разылыг имзаланыбдыр.

4. Азад итгисади зонанын үмуми чәһәтләри

Азад итгисади зоналарын һарада жарадылмасындан асылты олмајараг онлар үчүн үмуми чәһәтләр характерикдир. Бурада һәр шејдән әввәл онлара әлверишли инвестисия шәраити жарадылмасы әсас кәтүрүлүр. Бунунла јанашы кәмрүк, малијјә, верки күзәшtlәри һәјата кечирилир. Бу кәстәрилән күзәшtlәр үмуми режим әсасында фәалијјәт кәстәрән саһибкарлара гојулан шәртләрдән гат-гат үстүндүр.

Бу кими мухтәлиф чүр күзәшtlәр мәзmun бахымындан чох јахындырлар, лакин кәмијјәт чәһәтдән фәргләнирләр.

Бу күзәшtlәри дөрд группаја ајырмаг олар.

Биринчи группаја харици тичарәт күзәшtlәри дахилдир. Бурада кәмрук -таариф дәрәчәләри режими нәзәрдә тутулур. Идхал, ихрач үчүн кәмрүк һаггынын азалдылмасы вә јахуд тамам ләгв едилмәси һәјата кечирилир. Харици тичарәт әмәлијјатларынын сәдәләшдирилмәсинә үстүнлүк верилир.

Икинчи группаја верки күзәшtlәри аид едилир. Бурада саһибкарларын даврашышы вә конкрет фәалијјәт нөвләринин верки

күзөштөрүнө айд едилмәси әкс олунур. Бу күзөштләр веркә мәһбәһ һесаһ олан мәһфәәти, әмлақларын дәјәрини, ону едән амартизасија ајырмаларыны, әмәк һақты хәрчәриһи, пәһлијјаты, веркә дәрәчәсини сәвијјәсини, һәмшәһлик күзәһ мүүвәәтәти веркә чәһболмадан азад едилмә мәсәләләрини едир.

Үчүнчү группаја малијјә күзәштләри даһилдир. Бура мүүһәһи форматарда малијјә јардымы аиддир. Бу јардымлар һисбәтән ашағы гијмәтләрлә коммунал хидмәтләринә верилир. Торпағ саһәсиндә, истәһсалат биналирындан истифадә едилмәси мугабиллиндә ичәрә һақты азалдылыр, күзәштли кредитләр верилир вә с.

Дордунчү груп күзәштләрә инзибати күзәштләр аиддир. Бу күзәштләр инзибати рәһбәрлик тәрәфиндән зоналарә тәғдим едилдир. Бунунла да мүүссисәләрин гејдијјатдан кечирилмәси, хариҗи вәтәндашларын кедиб-кәлмә режимини асанлашдырылмасы вә еләчә дә мүүјјән хидмәтләр көстәрилмәси һәјата кечирилир.

Көстәрилән күзәштләр чох мүүһәһи дәрәчәләрдә, мүүјјән мәһсәд һәмшәһи тәтбиғ едилир. Бунунла јанашы гејд етмәк лазымдыр ки, азад иғтисади зоналарә тәғдим едилән күзәштләр олкәјә хариҗи капиталын ахынына стимул јарадан әсас амил ола билмәз. Бурада әсас һәһмәдичи амилләр- сијаси сабитлик, инвестијија тәминаты, инфраструктуранын кејфијјәти, ишчи гүүвәсини иғтисасы, инзибаты тәләбкарлығын азалдылмасы вә с. һесаһ едилдир. Бүгүн буларла јанашы, диқәр шәртләр зәмининдә иғтисади зона үчүн ајрылан мәканын да бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Азад иғтисади зоналарын јарадылмасы вә фәәлијјәт көстәрмәси саһәсиндә форматашан дүнја тәчрүбәсинә әсасланарағ онларын наилијјәтләри, үмуми чәһәтләри вә инкишаф хүсусијјәтләри барәдә јеткин нәтичә чыхармағ олар.

Азад иғтисади зоналарын инкишаф етмиш өлкәләрдә фәәлијјәти көстәрир ки, онларын наилијјәтләрини әсасыны бир тәрәфдән илкин мәһһәләләрдә јахшы планлашдырылма, диқәр тәрәфдән исә зонада чевик идарәчилик тәшкил едир. Дүнја тәсәррүфатында вәзијјәтин дәјишмәси (Е.Т.Т, трансмилли корпарасијалар арасында рәғабәт, валјута курсунун дәјишмәси, бејнәлхалғ мубадилә системиндә дәјишиклик вә с.) азад иғтисади зоналарын инкишафына тәсир етмәјә билмәз. Бу да өз нөвбәсиндә бу дәјишикләрә олан јанашманы артырыр.

Инкишаф етмиш өлкәләрдә азад иғтисади зонанын фәәлијјәтини әсас чәһәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, бу зоналар јалғыз дүнја базары үчүн дејил, даһили базар үчүн дә ишләјирләр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә азад итгисади зоналарын фәалијјәтиндә бир чох үмуми инкишаф чәһәтләри мөвчуддур.

Әввәлан бу өлкәләрдә ихрач-истеһсалат зоналары даһа кениш инкишаф тапмышдыр. Бу чүр зонанын јарадылмасы мүәјјән итгисади сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бурада сәнаје мәһсулуна олан тәләб вә онун ихрач едилмәси, өлкәјә харичи капиталын чәлб едилмәси, габагыч елм вә технолокијаја јијәләnmәк, мүасир техники информасија вә бу кими тәләбләри гејд етмәк олар.

Икинчиси азад итгисади зоналарда тәсәррүфатчылыгыдакы хусуси режим харичи саһибкарлар үчүн даһа сәрбәст вә күзәштли олур.

Үчүнчүсү азад итгисади зонанын фәалијјәти иросесиндә тичарәт-сәнаје сәһәләринин мүдахиләси даирәси кенишләнир. Мүасир Е.Т.И. азад итгисади зоналарда елм тутумлу истеһсал сәһәләрини мәркәзләшдирир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр ичәрисиндә күзәштли түсүррүфатчылыгы режим (азад итгисади зоналар) хусуси итгисади зона ады илә Чиндә даһа чох инкишаф тапмышдыр. 80-чи илләрдә орада о гәдәр дә бөјүк олмајан әразидә хусуси зоналар јаратмагла Чин рәһбәрлији 90-чы илләрдә онларын режимини јүзләрлә квадрат км. әразијә јаймышдыр. Бунлардан “Шенчжен” “Сјамент”, “Шан Тоу”, “Хайнан” вә с. кәстәрмәк олар.

Инамла демәк олар ки, Чинин хусуси итгисади зоналары бүтөвлүкдә дәвләт мүлкијјәтинин үстүн олдугу шәраитиндә базар мүнасибәтләриндән истифадә едилмәсиндә експеримент ролу ојнајыр.

Ачыг итгисадијјатын һәр бир өлкәнин ичтимаи-итгисадин инкишафына бөјүк тәсири вардыр. Бу бахымдан Јапонијанын, итгисади әләбијјатларда асија “дөрдлүјү” адланан һонгонг, Сингапур, Тајван вә Чәнуби Крејанын бә’зи наилијјәтләрини кәстәрмәк олар.

Аз бир мүддәтдә һәмин өлкәләр һимәјәчилик сијасәтиндән имтина етмиш, харичи тичарәтә кениш јер вермишләр.

“Јени сәнаје өлкәләри” адланан һәмин өлкәләрдә ихрач үчүн истеһсал едән рентабелли сәнаје сәһәләри јарадылыр.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндә удузмуш Јапонија сәнаје мүәссисәләринин, инфраструктура объектәләринин, мәнзил фондунун 25 фаизә гәдәрини итирмишдир. Сәнаје истеһсалы мүһарибәјә гәдәр ки, сәвијјәнин 60%-ә гәдәр азалмышдыр.

50-60-Чы илләрдә Јапонија АБШ-дан бир чох мәһсуллар истеһсалы үзрә сифаришләр алырды кәстәрилән Асија өлкәләриндә учүз иш гүввәсинин олмасы ихрач үчүн истеһсал олунан мәһсулларын аз хәрчлә баша кәлмәсинә сәбәб олур. Беләликлә онларын ихрач үчүн истигамәт кәтүрмәсинә зәмин јараныр. Јүксәк көмрүк һаггы тәтбиг етмәклә Јапонија полад төкмә сәнајесини, Чәнуби Кореја

семент истехсалыны, Тайван тохучулуг сәнајесини харици рәғабәтди горуишду. Јерли әһалинин алычылыг габилијјәти ашагы олдугу үчүн Јапонија вә Чәнуби Кореја ихрач үчүн телевизор, Тайван сојулучу вә кондиционер истехсалыны артырмышлар. Јапонија вә Ј.С.Ә. тимсалында ајдын көрүнүр ки, бу өлкәләрин белә рәғабәт габилијјәтли мәнсуллар истехсал едә билмәләриндә истехсалчыларын харици технолокијаны мәнимсәмәләри бөјүк рол ојнаыр.

Бүтүн истехсал сәһәләрини ихрач үстдә "көкләмәк" истигамәтләндирмәк олмаз. Одур ки, һәмин өлкәләр харици мәнсуллары әвәз едән мәнсуллар-сәһәләр јарадылмасына да үстүнлүк вермишләр. Бу сijasәтдә Индонезија чох дүзкүн јол сечмишдир. Одур ки, бәзи бејнәлхалг тәшкилатлар Индонезијаны һәмин јени сәнајә өлкәләри чәркәсинә аид едирләр.

Бу өлкәләр мүүјјән мәнада Сабит вә чевик "Көмрүк тануи" тариф вә тејри тариф дәрәчәләри тәтбиг етмишләр. 80-чи илләрин әввәлләринә харичдән алынан мәнсуллара хусуси көмрүк дәрәчәләри мүүјјән едилмишдир. Бурада 200 фаизәдәк дәјишкәнлик варды.

Чәнуби Корејада 1979-чү илдә "ачыг базар" сijasәтинин бәјан едилмәси илә бир чох мөһдудийјәтләр ләғв едилмәјә башламышдыр. 90-чы илләрин әввәлине Кореја харичдән алынан кимја мәнсулларыны, машынгајырма мәнсулларыны, электрон вә электротехника мәнсулларыны, хаммал, јаначаг, тохучулуг, дәри мөмулаты вә с. мәнсулларыны көмрүк мөһдудийјәтләриндән азад етмишдир.

Бүтүн бунлара бахмајараг бу азад игтисади зоналара бүтөвлүклә игтисадијјатын модернләшдирилмәсинин универсал үсулу кими бахмаг олмаз.

Дүнја өлкөлөрүнүн сијааысы (гыса ма'лумат)
1996-чы ил

№	Довлэтлэр	Пајтахты	Эразиси мип кв.км	Эбали-- си млн. и
1	2	3	4	5
<i>Авропа</i>				
1	Австрија	Вјана	83.8	7.9
2	Азэрбајчан	Бакы	86.6	7.6
3	Албанија	Тирана	28.7	3.3
4	Андорра	Андорра	0.467	0.6
5	Белчика	Бруссел	30.5	9.86
6	Беларусија	Минск	207.6	10.4
7	Болгарыстан	Софија	110.9	9.0
8	Ватикан-шәһәр	-	0.44	0.1
9	Бөјүк Британија	Лондон	244.1	59.0
10	Мачарыстан	Будапешт	93.0	10.3
11	Гибралтор	-	5.5	0.03
12	Јунаныстан	Афина	131.99	10.1
13	Күрчүстан	Тбилиси	69.7	5.2
14	Данимарка	Копенһакен	43.0	5.2
15	Ермәнистан	Јереван	29.8	3.5
16	Ирландија	Дублин	70.0	3.5
17	Исландија	Рејкјавик	103.0	0.3
18	Испанија	Мадрид	507.6	40.0
19	Италија	Рома	301.2	58.0
20	Латвија	Рига	63.7	2.6
21	Лихтенштејн	Вадус	0.160	0.03
22	Литва	Вилнјус	65.2	3.8
23	Лүксембург	Лүксембург	2.6	0.4
24	Малта	Валетта	0.316	0.4
25	Монако	Монте Карло вә Годамин	1.8	0.025
26	Молдава	Кишинјов	33.7	4.2
27	Нидерланд	Амстердам	41.2	15.2

1	2	3	4	5
28	Норвеч	Осло	324	4.2
29	Польша	Варшава	312.7	38.5
30	Португалија	Лиссабон	92.1	10.4
31	Румынија	Бухарест	237.5	23.1
32	Русија	Москва	17075.4	150.0
33	Сан-Марино	Сан-Марино	0.061	0.04
34	Естонија	Таллин	45.1	1.5
35	Финлјандија	Хелсинки	338.0	5.0
36	Франса	Парис	551.6	57.5
37	Исвечрә	Берн	41.29	6.9
38	Исвеч	Стокгоlm	449.9	8.40
39	Фарер адалары	Торсхавн		
40	Украјина	Кијев	603.4	51.0
41	Алманија Федератив Республикасы (АФР)	Берлин	356.3	83.5
42	Чехија	Прага	78.1	10.0
43	Словакија	Братислава	49.8	5.3
44	Југославија	Белград	102.0	10.6
45	Хорватија	-		5.0
46	Македонија	-		2.1
47	Черногорија	-		
48	Боснија- Герцеговина	Сарајево		2.7
49	Словенија	Љубилина		2.0

Асија

50	Аомын (Макао)	Аомын	15.515	0.500
51	Әфғаныстан	Кабил	652.2	22.6
52	Бангладеш	Дәккә	142.7	123.0
53	Бәһрејн	Мәнамә	0.690	0.6
54	Бирма	Рангун	678.58	46.0
55	Брунеј	Бәндәр-Сери- Бәһәван	5.8	0.3
56	Бутан	Тхимпху	47.0	0.7
57	Вјетнам	Ханој	329.6	74.0
58	Израил	Тел-Әвив	14.1	5.4

1	2	3	4	5
59	Һиндистан	Деъли	3280	952.1
60	Индонезија	Чакарта	2030	206.6
61	Иорданија	Эмман	96.2	4.2
62	Ираг	Багдад	434.9	21.4
63	Иран	Техран	1648.0	66.1
64	Јәмән-Әрәб республикасы	Сана	195.0	13.5
65	Камбоча	Пномпен	181.0	10.8
66	Гатар	Доһа	11.4	0.5
67	Кипр	Никосија	9.250	0.72
68	Чин	Пекин	9600	1200.0
69	Тайван	Тайбей	36.0	21.0
70	Кореја	-	220.8	72.5
71	КХДР	Пхенјан	121.2	24.0
72	Чәнуби Кореја	Сеул	99.6	48.5
73	Күвејт	Әл-Күвејт	20.2	2.0
74	Лаос	Вјентјан	236.8	5.0
75	Ливан	Бейрут	10.4	3.5
76	Малјазија	Куала-Лумпур	333	20.0
77	Малдив.	Мале	298	0.2
78	Монголустан	Улан-Батор	1566.5	2.4
79	ЈХДР	Әдән	336.5	2.5
80	Непал	Катманду	140.8	22.1
81	Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри	Әбу-Даби	78	3.1
82	Оман	Мәскәт	300	2.2
83	Пакистан	Исламабад	796	129.3
84	Сәдујјә Әрәбистаны	Әр-Ријад	2.150	19.4
85	Сингапур	Сингапур	0.619	3.4
86	Сурија	Дәмәшк	185.2	15.6
87	Сјанган (Һонг-Һонг)	Сјанган	1.066	5.5
88	Таиланд	Бангкок	514	58.8
89	Түркия	Анкара	779.4	62.5
90	Филлипин	Манила	299.7	74.5
91	Газахыстан	Алма-Ата	2713.0	17.1
92	Гырғызыстан	Бишкек	198.5	4.6
93	Өзбәкистан	Дашкәнд	447.4	22.1

1	2	3	4	5
94	Тачикистан	Дүшәнбә	143.1	5.8
95	Түркмәнистан	Ашгабад	488.1	3.9
96	Шри-Ланка	Коломбо	65.6	17.9
97	Япония	Токио	372.2	125.5
<i>Африка</i>				
98	Элчазаир	Элчазаир	2381.7	29.2
99	Ангола	Луанда	1247.0	10.0
100	Бенин	Порто-Ново	112.6	6.0
101	Ботсвана	Габороне	600.4	1.4
102	Буркина-Фасо	Уагадугу	274.2	11.0
103	Бурунди	Бужумбура	27.8	5.9
104	Габон	Либревил	267.6	1.3
105	Гамбия	Банжул	11.3	1.2
106	Гана	Аккра	238.5	17.7
107	Гвинея	Конакри	246.0	7.0
108	Гвинея-Бисау	Бисау	36.1	1.0
109	Чибут	Чибут	23.4	0.400
110	Мисир	Каир	1002.0	63.6
111	Заир	Киншаса	2345.0	46.5
112	Замбия	Лусака	752.6	9.30
113	Гвинея-Бисау	Бисау	266.0	0.200
114	Зимбабве	Хараре	390.6	11.3
115	Кабо-Верде	Прая	4.0	0.41
116	Камерун	Яунде	475.4	14.3
117	Кения	Найроби	582.6	28.2
118	Комор адалары	Морони	2.2	0.511
119	Конго	Браззавил	342	2.4
120	Кот-д'Ивуар	Ямусукро	322.5	14.7
121	Лесото	Масеру	30.34	1.8
122	Либерия	Монровия	111.4	2.85
123	Ливия	Триполи	1760	5.4
124	Маврикия	Порт-Луи	2.04	2.1
125	Мавритания	Нуакшот	1030.7	2.1
126	Мадагаскар	Антананариву	596.0	13.7
127	Малави	Лилонгве	118.5	9.8
128	Мали	Бамако	1240.0	9.7

1	2	3	4	5
129	Мәракеш	Рабат	446.5	30.0
130	Мозамбик	Мапуту	783	17.9
131	Намибија	Виндхук	824.3	1.6
132	Нигер	Ниамеја	1267	9.1
133	Нигерија	Лагос	923.8	103.9
134	Рејунон	Сен-Дени	2.5	0.560
135	Руанда	Кигали	26.3	8.1
136	Сан-Томе вә принсипи	Сан-Томе	1.0	0.112
137	Свазиленд	Мбабане	17.4	0.920
138	Мүгәддәс Елена адасы	Чеймстаун	0.4	0.700
139	Сейшел адалары	Викторија	0.376	0.1
140	Сенегал	Дакар	196.7	9.1
141	Сомали	Могадисхо	637.6	9.9
142	Судан	Хартум	2500	31.1
143	Серра-Леоне	Фритуан	72.3	4.4
144	Танзанија	Дәр-әс-Салам	945.1	29.1
145	Того	Ломе	56.6	4.0
146	Тунис	Тунис	164	9.1
147	Уганда	Кампала	236	20.2
148	Мәркәзи Африка Республика (МАР)	Банги	623	3.0
149	Чад	Ндчамена	1284	7.0
150	Екваторијал Гвинеја	Малабо	28.05	0.390
151	Җәбәшистан	Әддис-Әбәба	1221.9	57.2
152	Чәнуби Африка Республикасы (ҶАР)	Преторија	1221	42.8

Америка

153	Ангилја	Валли	0.091	0.007
154	Барбуда вә Антигуа	Сент-Чонс	0.441	0.1
155	Антил адалары (Нидерланд)	Виллемстал	1.011	0.260
156	Аркентина	Буенос-Ајрес	2800	34.7
157	Баһам адалары	Нассау	13.9	0.3
158	Барбадос	Бричтаун	0.430	0.3
159	Белиз	Белмопан	23.0	0.2

1	2	3	4	5
160	Бермуд адалары	Һамилтон	0.053	0.1
161	Боливија	Сукре, Ла-Пас	1098.6	7.0
162	Бразилија	Бразилија	8512	162.0
163	Венесуелла	Каракас	912	22.0
164	Виргин-Британија адалары	Род-Таун	0.153	0.013
165	(АБШ) Виргинја адалары	Шарлотта-Амалија	0.352	0.1
166	Һаити	Порт-о-Пренс	27.8	6.3
167	Гајана	Чорчтаун	215.0	0.7
168	Гватемала	Гватемала	109.0	11.3
169	Гваделупа	Бас-Тер	1.782	0.3
170	Гвиана	Кајенна	91.0	0.1
171	Гондурас	Тегусигалпа	112.1	5.6
172	Гренада	Сент-Чорчес	0.344	0.8
173	Гренландија	Готхоб		
174	Доминика	Розо	0.790	0.1
175	Доминкан республикасы	Санто-Доминго	48.7	8.0
176	Кајман адалары	Чорттаун	0.259	0.022
177	Канада	Оттава	10000	28.0
178	Колумбија	Богота	1141.8	36.8
179	Коста-Рика	Сан-Хосе	51.1	3.2
180	Куба	Һавана	111.9	10.5
181	Мартинка	Фор-де-Франс	1.1	0.3
182	Мексика	Мехико	1973.0	9
183	Монтсеррат	Плимут	0.102	0.013
184	Никарагуа	Манагуа	148.0	4.3
185	Панама	Панама	77.1	2.5
186	Парагвај	Асунсјон	407	5.5
187	Перу	Лима	1285.2	24.5
188	Пуерто-Рико	Сан-Хуан	8.9	3.5
189	Салвадор	Сан-Салвадор	21.4	5.6
190	Сен-Пјер вә Микелон	Сен-Пјер	0.242	0.006
191	Сент-Винсент вә Гренадини	Кингстаун	0.389	0.1

1	2	3	4	5
192	Сент-Кристофер вә Невис	Бастер	0.262	0.050
193	Сент-Лүсија	Кастри	0.616	0.140
194	АБШ (Америка Бирләшмиш Штаты)	Вашингтон	9373	265.5
195	Суринам	Парамарибо	163.3	0.402
196	Теркс вә Кајкос	Кобери-Таун	0.430	0.010
197	Тринидад вә Тобаго	Порт-оф-Спейн	5.1	1.5
198	Уругвај	Монтевидео	176.2	3.0
199	Фолкленд адатары	Порт-Стенли	12.0	0.002
200	Чили	Сантьяго	756.9	14.3
201	Еквадор	Кито	283.6	11.5
202	Јамајка	Кингстон	11.5	2.5
Австралија				
203	Австралија	Канберра	7700	18.0
204	Јени Зеландија	Веллингтон	268.7	3.4
205	Папуа-Јени Гвинеја	Порт-Морсби	462.8	4.0
206	Фичи	Сува	18.3	0.700
207	Соломонов адасы	Хонйара	28.4	0.300
208	Вануату	Виа	14.8	0.200
209	Јени Каледонија	Нумба	19.1	0.200
210	Науру	Меленг	22	

* - Бә'зи кичик дәвләтләр веримәмишдир.

Ән чох әһалиси олан өлкәләр

(млн. нәфәр 1996-чы ил)

Өлкәләр	Әһалиси
1. Чин	1200
2. Һиндистан	952
3. АБШ	265,5
4. Индонезија	206
5. Бразилија	163
6. Русија	150
7. Пакистан	129
8. Јапонија	125,5
9. Бангладеш	123
10. Никерија	95
11. Мексика	90
12. Алманија	83
13. Филиппин	74,5
14. Иран	66
15. Мисир	63,5
16. Түркијә	62,5
17. Б. Британија	59
18. Италија	58
19. Таиланд	58,8
20. Франса	57,5

Өн бөжүк әразиси олан өлкәләр
(мин кв.км. 1996-чы ил)

Өлкәләр	Әразиси
1. Русия	17075,4
2. Канада	10000
3. Чин	9600
4. АБШ	9373
5. Бразилија	8512
6. Австралија	7700
7. Һиндистан	3280
8. Аркентина	2800
9. Газахыстан	2713
10. Судан	2500
11. Әлчәзапр	2381,7
12. Запр	2345
13. Индонезија	2030
14. Мексика	1973
<i>А в р о п а д а</i>	
1. Русија	17075,4
2. Украјна	603,4
3. Франса	551,6
4. Испанија	507,6
5. Исвеч	449,4
<i>А с и ј а д а</i>	
1. Чин	9600
2. Һиндистан	3280
3. Газахыстан	2713
4. Индонезија	2030
5. Иран	1648
6. Монголстан	1566,5
7. Пакистан	796
8. Түркија	779,4
9. Бирма	678,6
10. Әфғаныстан	652,2
11. Таиланд	514

12. Түркмәнистан	488,1
13. Өзбәкстан	447,4
14. Ираг	434,9
<i>А ф р и к а д а</i>	
1. Судан	2500
2. Әлчәзаир	2381,7
3. Заир	2345
4. Ливија	1760
5. Чад	1284
6. Никер	1267
7. Мали	1240
8. Һәбәшистан	1221,9
9. Чәнуби Африка Республикасы	1221
10. Мавританија	1030,7
11. Мисир	1002
12. Танзанија	945
13. Никерија	923,8
14. Намибија	824,3
15. Мзамбиг	783
<i>А м е р и к а д а</i>	
1. Канада	10000
2. АБШ	9373
3. Бразилија	8512
4. Аркентина	2800
5. Мексика	1973
6. Перу	1285,2
7. Колумбија	1141,8
8. Боливија	1098,6
9. Венесуела	912
10. Чили	756,9
<i>А в с т р а л и ј а д а</i>	
1. Австралија	7700
2. Папуа Јени Гвинеја	462,8
3. Јени Зеландија	268,7

М У Н Д Ə Р И Ч А Т

ӨН ӨЗ.....	3
I фəсил. ДҮНЈА ТƏСƏРРУФАТЫ ВƏ БЕЈНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ МУНАСИБƏТЛƏР ОНУН ƏСАС ЧƏЬƏТЛƏРИ ВƏ ƏЛАМƏТЛƏРИ.....	4
II фəсил. БЕЈНƏЛХАЛГ ƏМƏК БƏЛЖҮСҮ (Б.Ə.Б.) ВƏ МУГАЛИСƏЛИ ХƏРЧЛƏР ƏЗƏРИЛƏСИ.....	12
III фəсил ДҮНЈА БАЗАРЫ ВƏ БЕЈНƏЛХАЛГ ТИЧАРƏТ.....	24
IV фəсил КАПИТАЛЫН БЕЈНƏЛХАЛГ ҺƏРƏКƏТИ.....	35
V фəсил ДҮНЈА ƏМƏК БАЗАРЫ ВƏ ИШ ГҮВВƏТИНИН БЕЈНƏЛХАЛГ ҺƏРƏКƏТИ.....	41
VI фəсил ДҮНЈА ТƏСƏРРУФАТЫ ВƏ БЕЈНƏЛХАЛГ ШИРКƏТЛƏР.....	51
VII фəсил БЕЈНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ МУНАСИБƏТЛƏР СИСТЕМИНДƏ ИНКИШАФ ЕТМƏКДƏ ОЛАН ƏЛКƏЛƏРИН ЈЕРИ.....	57
VIII фəсил БЕЈНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ МУНАСИБƏТЛƏР ВƏ “ЈЕНИ СƏНАЈЕ ƏЛКƏЛƏРИ”.....	63
IX фəсил БЕЈНƏЛХАЛГ ВАЛУТА-МАЛИЈƏ ВƏ КРЕДИТ МУНАСИБƏТЛƏРИ.....	73
X фəсил БЕЈНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ ИНТЕГРАСИЈА.....	86
XI фəсил АЗАД ИГТИСАДИ ЗОНА ҮМУМДҮНЈА ТƏСƏРРУФАТЫНЫН ЭЛЕМЕНТИДИР	94
Дунја əлкəлəринин сијаһысы (гыса мə лумат).....	105